

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I

VIII. Dizi - Sayı: 35^a

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 1-5 Eylül 2018

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

I. CİLT

ARKEOLOJİ

ROMA VE BİZANS TARİHİ VE MEDENİYETİ

SANAT TARİHİ

Hazırlayanlar

Semiha NURDAN – Muhammed ÖZLER

ANKARA, 2022

Nureddîn Zengî (v. 569/1174) ve Harran Ulucâmi

Kasım Şulul*

Harran'ın Konumu

İslâm kaynakları, çeşitli vesilelerle Harran'dan bahseder ve ona dair önemli bilgiler verir. Harran neredeyse İslâm coğrafya kaynaklarında tümünde madde olarak yer alır. Bu maddelerde; Harran'ın ismi, kökeni, kuruluşu, coğrafi konumu-nitelikleri; yani enlem-boylamı, yer aldığı iklim,¹ çevre yerleşim birimlerine uzaklığı, güzergâhlar, beşeri-dini-ilmi-kültürel durum, örf-adetler, üretim, ziraat, vergiler, Müslümanlar tarafından fethedilmesi, Moğol istilasıyla tahribi ve sonrası durumu, mimari yapıları/ümrân durumu; yani anıtsal yapıları, kalesi, surları, şehir kapıları, müesseseleri, su kaynakları ve şebekesi, siyasi tarihi, idârecileri gibi konularda bilgiler verilir. Biz bu bölümde daha ziyade İslâm coğrafya kaynaklarına dayanarak, Harran'ı tasvir etmeye çalışacağız. Amacımız İslâm kaynaklarına göre Harran Ulucâmi gibi önemli bir Cuma câmisinin bulunduğu muhite ışık tutmaktır.

Harran, günümüzde Şanlıurfa'nın bir ilçesidir ve ona uzaklığı 45 km, Suriye sınırına 17 km'dir.

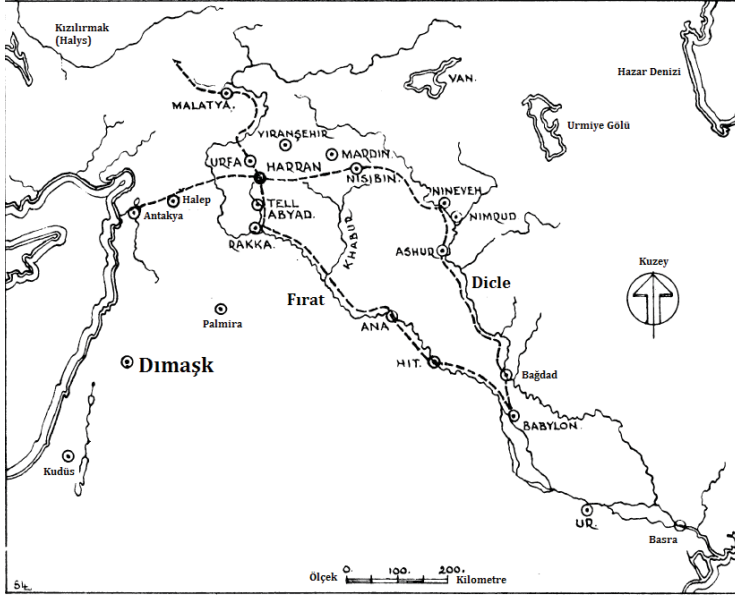
Harran, tarihi İpek Yolu'nun Musul-Sincar-Re'sül'ayn (Aynülverde/Ceylanpınar)-Halep uzantısıyla Irak ve Suriye'yi Anadolu'ya bağlayan ana ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alan önemli bir ticaret merkezi ve Belih Nehri'ne² dökülen Cüllâb³ ile Nehrü'l-Kût (Karakoyun/Daysan) ırmaklarının suladığı verimli ovanın ortasında önemli bir ziraat yeri idi.

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Şanlıurfa/ TÜRKİYE, kasimsulul@gmail.com ORCID:0000-0002-4979-1830

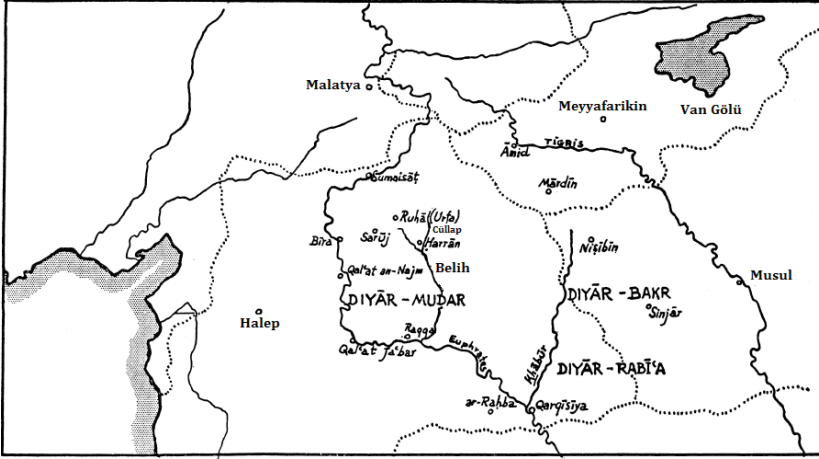
1 İklim (الإقليم) : çoğulu ekâlim): İslâm coğrafya ıslahında, ekvatorдан kuzey kutbuna doğru yeryüzünün ayrıldığı yedi bölgeden her biri; coğrafi alan, mıntaka, diyar demektir (Mahmut Ak, “İklîm”, DİA, XXII,22,28-30).

2 Urfa'nın doğusundaki bir kaynaktan çıkan Cüllab deresi, Urfa'dan geçen Daysan ve Karakoyun dereleri ile Harran'ın güneyinde birleşerek Belih ismini alır (Muhammed Abdülhamid el-Hamed, *Aşairü'r-Rakka ve'l-Cezire*, Rakka 2003, s. 9).

3 جلاب بالضم، وتشديد اللام: اسم نهر بمدينة حران التي بالجزيرة، مسمى باسم قرية منها يقال لها جلاب، مخرجه من قرية (تعرف بدب، ومنتهاه إلى البليخ: نهر الرسة Bkz. Sayrafi (v. 330/941), *Rihletü's-Sayrafi*, Ebudabi 1999, s. 339 “جلاب” md; İbn İbn Şemâil (v. 739/1338), *Merâsidü'l-İtilâ' alâ Esmâ'l-Emkine ve'l-Bikâ*, nşr. Dârü'l-Cil, Beyrut 1412, I. Baskı, I,339.

Harita 1: Harran ve Tarihi Yollar⁴

Harita 2: el-Cezire ve Üç Bölgesi (Diyârmudar, Diyârbekr ve Diyârrebîa)⁵

4 Seton Llyod - William Brice (with a note by C. J. Gadd), "Harran", *Anatolian Studies*, Vol. 1 (1951), s. 81.

5 D. S. Rice, "Medieval Harran: Studies on its Topography and Moments, I", *Anatolian Studies*, Vol. 2 (1952), s. 76.

Ana Hatlarıyla İslâmî Dönemde Harran

Harran, Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından (11/632) birkaç yıl sonra Hz. Ömer'in (r.a.) hilafeti döneminde 18/639 yılında, sahâbe İyâz b. Ğanm (r.a.) tarafından sulhla fethedildi. Harran, İslâm tarihinde dönem dönem el-Cezîre'nin eyalet merkezi olmakla birlikte Emevilerin son başkenti de olmuştur. Harran, Moğol-Memlûklu mücadelesine sahne olduğu 658-670 yılları arasındaki 12 yıl hariç, 18/639 yılından 670/1271 tarihine kadar 652 yıl boyunca her bakımdan İslâm tarih ve medeniyetinin en önemli şehirlerinden birisi olmuştur.

Moğol istilasından önce yaklaşık olarak 1200 dönüm üzerine kurulmuş olan Harran; 187 burç ve ihtişamlı kapılarıyla 3965 m uzunluğundaki dairevi suru, iç kalesi, ulucamisi, medrese, mescit, hankâh, kapalı çarşı, hastahane, hamam, su kanalı, mahzeni, sarnıç ve sebilleri bulunan her bakımdan gelişmiş ve bayındır bir şehirdi.

Harran Kalesi, İslâmî döneme ait ihtişamlı bir yapıdır. Kale dikdörtgen planlı ve üç katlı olup yaklaşık $90 \times 130 = 11.700 \text{ m}^2$ lik bir boyuttadır. 35.000 m^2 'ye yakın kapalı alana sahiptir. Kalenin dört köşesinde onbirgen birer burç bulunmaktadır. Kale, bazıları tonozlu 150'yi aşkın oda, galeri, mescit, hapishane ve kuyu gibi mimari bölümlere sahiptir. Bu nitelikleriyle kale, mimârî ve mühendislik şaheseri olarak dünyanın sekizinci harikası olmaya adaydır.

Zengîlerin kurucusu ve ilk hükümdarı İmâdüddîn Zengî (v. 541/1146), 521/1127 yılında Harran'ı, ardından 539/1144 yılında Urfa'yı ülkesine kattı. el-Cezîre'de istikrar sağlandı. Harran, yeniden yükselme devrine girdi. Özellikle İmâdüddîn Zengî'nin oğlu şehit Nûreddîn ve Eyyûbîler döneminde Harran çok gelişti.⁷

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân* adlı meşhur eserinde 17 Şevval 511/11 Şubat 1118/1'de Halep'te doğan Nureddîn Zengî'nin biyografisini altı sayfada şevkle anlatır. Onun yaptırdığı pekçok dinî, ilmî ve sosyal hayır kurumdan bahseder. Onu şu sözlerle tavsif eder: “el-Melikü'l-Âdil Nureddîn, âdil, zahit, âbid, verâ sahibi, Şeriat'a mütemessik/sıkı sıkıya bağlı, ehl-i hayra düşkün, Allah yolunda cihad eden, sadakası bol bir yönetici idi. Suriye'nin Dimaşk, Haleb, Hama, Hıms, Halep, Menbiç ve er-Rahbe gibi büyük şehirlerinde medreseler inşa etti. Musul'da el-Câmi' en-Nûrî'yi inşa etti ve onun için vakıflar tesis etti. Hama'da Asî Nehri kıyısındaki câmiyi inşa etti. Yine el-Melikü'l-Âdil Nureddîn Urfa Ulucâmi'yi, Menbiç Câmisi'ni Dimaşk Bimâristânı'nı Dimeş Dârü'l-Hadîsi'ni inşa etti. el-Melikü'l-Âdil Nureddîn nitelenemeyecek kadar güzel menkıbelere, hayır işlerine (el-meâsir/⁸المآثر) ve iftihar edilecek hasletlere sahiptir.”⁹ Aynı bilgiler başka kaynaklar tarafından da kaydedilir.¹⁰

Nûreddîn Zengî bir İslâm mücahidi, dindar ve adaletli bir önder olmanın yanında üstün nitelikli bir devlet adamıdır. Siyaset açısından büyük başarılar elde ederken bir yandan da devleti ayakta tutan kurumlar tesis etmiştir. Bu sebeple onun İslâm kurumları tarihinde apayrı bir yeri vardır. Depremler dolayısıyla büyük yıkımlara sahne olan Dimaşk, Humus, Hama, Halep, Şeyzer ve Ba'lebek gibi şehirlerin kale ve burçlarını yeniden yaptırmış veya tamir ettirmiştir. Yine yangın ve depremler yüzünden yıkılan Halep Ulucâmi'nin yeniden inşa ettirmiş, Urfa Ulucâmi'yi hükümdarlığının ilk yıllarında yaptırmıştır. Hama'da Âsi Irmağının kıyısındaki câmi de onun eserlerindendir. Dimaşk'ta kendi adını taşıyan câmi halen ayaktaadır. Nûreddîn'in en büyük ve en güzel eseri 568/1172 yılında tamamlanan Musul

7 Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. x.

8 أعمال خيرة ، مكارم متوارثة ، أفعال حميدة صاحب مآثر حميدة في الجمعية

9 İbn Hallikân (v. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbas, nşr. Dâr Sâdır, Beyrut, V,184; Muhammed Makdiş (v. 1228/1813), *Nuzhetü'l-Enzâr fî Acâibi't-Tevârîh ve'l-Ahbâr*, thk. Ali ez-Zevâhirî – Muhammed Mahfûz, Beyrut 1988, I,387.

10 et-Tib b. Abdillâh (v. 947/1566), *Kilâdetü'n-Nahr fî Vefâyât A'yânî'd-Dahr*, thk. Bû Cuma Mukrî – Halid Zevârî, nşr. Dârü'l-Minhâc, Cidde 1428/2008, IV,254; Ömer b. Fehd el-Hâşimî el-Mekkî (812-885), *ed-Dürrü'l-Kemîn bi Zeyli'l-İkdi's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Duheys, Beyrut 1421/2000, s. 1189.

Ulucâmi'dir (Câmiu'n-Nûrî). İbn Şeddâd, Nûreddîn'in Dımaşk'ta diğer câmilerin adlarını kaydetmiştir.

Nûreddin Mahmud, Nizâmülmülk'ten sonra en fazla medreseyi hizmete açan devlet adamıdır. Onun döneminde Dımaşk, Humus, Hama, Ba'lebek, Halep ve Urfa medreselerine zengin vakıflar tahsis edilmiştir. Dımaşk'taki en-Nûriyyetü'l-kübrâ ve en-Nûriyyetü'l-Hanefiyyetü's-Suğrâ onun yaptırdığı medreselerin en güzel örnekleridir. Yetimleri devletin koruması altına alıp onlar için okullar yaptırmış, dul kadınları ve düşkün kimseleri korumuş, toplumun hemen her kesimine hayat güvencesi sağlamıştır. Ayrıca çok sayıda han, ribât, hankah ve sebil inşa ettirmiştir. Dımaşk'ta yaptırdığı Dârülhadis Medresesi (Nûriyye Dârülhadişi) Osmanlılar'a kadar uzanan güzel bir örnek oluşturur. Ancak medrese, 1893'te geçirdiği yangın sonucunda kuzey ve güney cephesindeki birkaç duvar dışında tamamen yıkılmıştır. Onun en değerli eserlerinden biri de günümüzde Dımaşk'ta müze olarak kullanılan bîmâristandır. Nûreddin Mahmud bunun bir benzerini Halep'te yaptırmıştır.

Nûreddin Mahmud Zengî'nin siyasî açıdan üç hedefi vardı. Bunlar, Suriye kıyılarına ve Sînâ yarımadasına sıkıştırmış olduğu Haçlı devletlerini ortadan kaldırmak, Mısır'daki Fâtımî Devleti'ne son verip İslâm dünyasını Abbâsî halifesinin şahsında birleştirmek ve İstanbul'u fethetmekti. Abbâsî halifesine yazdığı bir mektupta ortaya koyduğu bu üç hedeften ikincisini gerçekleştirmiş, Haçlı devletlerini bütünüyle ortadan kaldıramamışsa da Kudüs'ün kurtarılmasına zemin hazırlamıştır. Kudüs'ün fethedileceğine inandığından Mescid-i Aksâ'ya konulmak üzere Halep'te sanat değeri çok yüksek bir ağaç minber yaptırmıştır. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethettiğinde Mescid-i Aksâ'ya yerleştirilmesini sağladığı bu minber 1969'da bir Yahudi tarafından çıkarılan yangında yanmıştır.¹¹

Harran Ulucâmi'nin Mimari Kökenleri

Yazılı kaynaklar üzerinde yapılan çalışmalar ve saha araştırmaları, Harran Ulucâmi'nin mimari kökeninin dört döneme dayandığını göstermektedir. Bunlar: 1- Sahâbe, 2- Emevî, 3- Zengî ve 4- Eyyûbi dönemleridir. Şöyle ki:

1- Sahâbe Dönemi: İbn Şeddâd, İyâz b. Ğanm'ın 18/639 yılında Harran'ı fethettiğini ve fetihten sonra şehrin sâkinleri olan Harrânîler'in bir pagan tapınağını başka bir yer karşılığında onlardan alarak şehrin Cuma câmisine çevirdiğini kaydeder. Böylece Harran Ulucâmi, tarih sahnesindeki yerini almış

11 Bahattin Kök, "Nureddin Zengi", DİA, XXXIII, 259-262.

oldu. Harrânîler, İyâz'ın (r.a.) kendilerine verdiği yerde yeni bir tapınak yaptılar. Söz konusu tapınak, -Irak, el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanı (990-1096) olan Ukeylîler'den- Şerefüddeve Müslim b. Kureyş (v. 478/1085) adına yöneticilik (mütevelli) yapan Yahya b. eş-Şatır tarafından yıktırılıncaya kadar Harrânîler'in elinde kaldı.¹²

Fetihten sonra söz konusu yapının câmi olarak kullanılmaya başlanmasıyla birlikte tedricen form değiştirdiğini; yani zamanla eski yapıya mihrap ve minber gibi unsurların ilave edildiğini tahmin etmek güç değildir.

2- Emevîler: İbn Şeddâd'ın da dile getirdiği gibi Hz. Osman (r.a.) döneminde, 26/646 yılında Suriye ve el-Cezîre birleştirilip Hz. Muaviye'nin (r.a.) idâresine verildi. Emevîlerin (661-750) söz konusu iki coğrafyadaki 100 yılı aşan etkinlikleri ta 132/750 yılına kadar devam etti.

Emevîler, İyâz b. Ğanm'ın (r.a.) Harran'ın fethinden sonra tesis ettiği câmiyi, yıktılar. Onun yerine, bu günkü Harran Ulucâmi'nin ilk şekli olan iki sahnalı bir câmi inşa ettiler. Bunun nedenleri arasında Cuma câmisinin Harran'da artan Müslüman nüfusa yeterli gelmemesi, devletin istikrar bulup zenginleşmesi, Emevîlerin fethedilen bölgelerde İslâm'ın kökleşmesini sağlamak için anıtsal büyük Cuma câmileri ile mescitler inşa etme stratejisi zikredilebilir. Harran Ulucâmi'nin bir Cuma Câmisi olarak Emevîler döneminde inşa edildiği kesindir. Ancak Emevîler devrinde câmiyi kimin yaptığı konusunda verilen bilgiler tahmine dayanmaktadır. Şöyle ki:

K. A. C. Creswell, "Harran Sâbiiler'in meşhur bir şehri idi ve onlar erken dönem Müslümanları tarafından pagan olarak kabul ediliyorlardı. I. Velid, hatta II. Mervân'dan önceki herhangi bir halifenin Harran'da bir Cuma câmisi inşa etmeyi düşündüğünü sanmıyorum. Fakat 744-750 yılları arasında hüküm süren son Emevî Halifesi II. Mervân, Harran'ı başkent ilan edince bir Cuma câmii inşa etme ihtiyacı oluştu. Bu sebepten ötürü câminin en eski parçalarının II. Mervân dönemine ait olduğunu düşünüyorum" demektedir.¹³

C. J. Gadd ise: "Biz, ulucâmiye komşu bir binada, köylüler tarafından kısmen tahrip edilmiş, üzerinde II. Mervân'ın ismi yazılı olduğu köylüler tarafından

12 İbn Şeddâd (v. 684/1285), *el-A'lâkü'l-Hatîre fî Zîkri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, thk. Yahya Zekerîya Abbâre, Dimaşk 1991, III/1,40-42; İbnü'l-Kalânîsi (v. 555/1160), *Târîhu Dimaşk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1405/1983, s. 192.

13 K. A. C. Creswell (1879-1974), *Early Muslim Architecture Umayyads A.D. 622-750*, Oxford at the Clarendon Pres: MCMXXXII, part: I, sayfa 408.

söylenen önemli bir kitabe parçası bulduk. II. Mervân, câmiye bazı ilaveler yapan kişi olduğu tahmin edilmektedir. Harran Ulucâmi'nin yapımı genelde Emevi devrine tarihlendirilir” demektedir.¹⁴

Dikkat edilirse câmiyi ilk yapan konusunda, iki müellif de tamamen tahmine dayanmaktadırlar. C. J. Gadd, “üzerinde II. Mervân'ın ismi yazılı olduğu köylüler tarafından söylenen” tamamen kuşku içeren bir ibareyle câminin banisi olarak II. Mervân'ın ismini zikreder. K. A. C. Creswell ise I. Velîd ve II. Mervân'ın isimlerini zikreder. Bu konuda söylenenler, kesin bir bilgiye dayanmamaktadır.

Harran, Emevî halifesi I. Velîd döneminde el-Cezîre'nin merkezi konumuna geldi. I. Velîd, kardeşi Mesleme b. Abdilmelik'i¹⁵ 90/709 yılında, Harran'ı da kapsayan el-Cezîre bölgesine idâreci tayin etti. Mesleme 717'ye kadar idâre ettiği el-Cezîre'nin eyalet merkezini Kınnesirin'den Harran'a taşıdı.¹⁶ Burasını askeri bir üs olarak kullandı, o daha ziyade Harrân'da ikamet etti ve orada bir saray ve kale inşa etti.¹⁷ II. Yezîd, 104/722 yılında II. Mervân'ı el-Cezîre'ye vali tayin etti.¹⁸ Bu durum, II. Mervân'ın 26 Safer 127/7 Aralık 744 tarihinde Emevî halifesi olmasına kadar devam etti.

II. Mervân, halife olunca Dımaşk yerine Harran'ı başkent olarak seçti ve bu durum 27 Zilhicce 132/5 Ağustos 750 tarihinde öldürülene kadar devam etti. II. Mervân Harran'da birçok medenî faaliyette bulundu.¹⁹ II. Mervân, Harran'da 23 yıl eyalet valisi, 5 yıl halife olarak toplam 28 yıl yöneticilik yapmıştır. Bu süre zarfında Harran'da birçok imar faaliyetinde bulunduğu muhakkaktır.

II. Mervân'ın, 104-127/722-744 yılları arasında 23 yıl süren el-Cezîre valiliği sırasında Harran Ulucâmi'sini yaptırmış olabilir. Zira II. Mervân'ın valilik devresi 724-743 yılları arası Hişâm b. Abdilmelik dönemine denk gelmiştir. Hişâm, babası Abdülmelik b. Mervân'dan sonra Emevi Devleti'ni en uzun süre yönetendir. Hişâm devrinde, Emevî Devleti en parlak zamanını yaşamıştır. II. Mervân'ın beş

14 S. Llyod – W. Brice, “*Harran*”, s. 79.

15 Yöneticilik yaptığı yıllar: 63-121/682-739 [?].

16 R. Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 10.

17 وولئ أخاه مسلمة، وكان أكثر مقامه بحرّان، وبنى فيها قصرا، ولم يزل متوليا إلى أن مات الوليد) III/1,15; R. Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 1x.

18 İbn Şeddâd, III/1,16-17; ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV,213; H. Kurt, “*Mervân II*”, DİA, XXIX,227-229.

19 Birinci Bölüm: “F. İbn Şeddâd: *el-A'lâkü'l-Hatîre*: Harran'ın Siyasi Tarihi: (n) Emevi Dönemi: II. Mervân'ın Harran'daki Medenî Faaliyetleri ve II. Mervân'ın Harran'da Yaptırdığı Saray” başlıklarına bakınız.

yıl süren iktidar devresinde ise onun Harran Ulucâmi'sini inşa etmiş olması uzak bir ihtimaldir. Zira o, iktidar yıllarında Emevî Devleti'ni yıkılmaktan kurtarmakla uğraşıp durmuştur.²⁰

Araştırdığımız kadarıyla kaynaklarda II. Mervân'ın Harran Ulucâmi'sini yaptırdığına dair yazılı bir veriye rastlayamadık. Buna rağmen II. Mervân'ın, 90/708 tarihinde minberinde hutbe okuduğu Harran Ulucâmi'sini yaptırmış olması tamamen ihtimal dışı değildir.²¹

Ancak Creswell'in telaffuz ettiği -her yönüyle kuvvetli bir ülke devralan- I. Velid'in Harran Ulucâmi'sini yapmış olması ihtimali göz ardı edilemez. Buna dair üç önemli delil ileri sürebiliriz:

Birinci delil: I. Velid, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen ilk büyük fetihlerden altmış yıl sonra İslâm tarihinin ikinci büyük fetih harekâtını başlattı. Yine bu fetihler sayesinde gelecekte İslâm'ın bayraktarlığını yapacak olan Türkler arasında İslâm'ın yayılması yolunda önemli başarılar elde edildi. I. Velid, Emevî Devleti'ni dönemin en büyük devleti haline getirmiştir. Dindar bir hükümdar olan I. Velid, İslâm'ın devlet dini haline yükselmesini ve Sünnîliğin öncüleri olan dinî bir zümrenin yetişmesini sağlamıştır.

I. Velid döneminde gerçekleştirilen fetihler iktisadî hayatı canlandırdığı gibi bölge ticaretinin Müslümanların eline geçmesini de sağlamış, bu gelirlerle ülke içinde refah artmış, ekonomik, sosyal ve ilmi faaliyetler canlanmıştır. Gelişmeler imar faaliyetlerine de yansımıştır. I. Velid bilhassa dinî mimari alanında bazıları bugüne ulaşan önemli bir takım eserler yaptırmıştır. Emevî mimarisinin şaheserlerinden kabul edilen ve günümüze kadar gelebilen câmilerin en ihtişamlı ilk örneğini teşkil eden Dımaşk'taki Emeviyye Câmisi bu eserlerin başında gelir. Mescid-i Aksâ'yı yeniden inşa ettiren I. Velid, Mescid-i Nebevî'yi de genişletmiş, Mescid-i Kubâ'da imar çalışmaları yaptırmış, Kâbe'nin onarım ve bakımı için Mekke Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'ye 30.000 dinar göndermiştir. Mescid-i Harâm'a ilâveler yapılmış, bu sırada Kâbe'nin kapısı ve oluğu ilk defa altınla kaplatılmıştır. Yine halifenin talimatıyla Fustat'taki Amr b. Âs Câmisi yıktırılıp yeniden inşa edilmiştir. Ülkede yollar ve özellikle hac yolları onarılmış, yeni yollar açılmış, köprüler yaptırılmıştır. Haclıların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuyular açılmış, sarnıçlar inşa edilmiştir. I. Velid zamanında şehirlerin caddeleri fenerlerle aydınlatıldı.²²

²⁰ H. Kurt, "Mervân II", DİA, XXIX,228.

²¹ İbnü'l-'Adîm, *Ẓübdetü'l-Haleb*, s. 26.

²² Bkz. Mevlüt Koyuncu, "Velid I", DİA, XLIII,31.

İkinci delil: Yâkût b. el-Hamevî, I. Velîd'in ülkesinin genelinde câmi yapımı konusunda fevkalade gayret sahibi olduğunu vurgular (الوليد بن عبد الملك بن مروان، وكان ذا همّة في عمارة المساجد).²³

Üçüncü delil: İslâm ilim kaynaklarında: “مسجد حرّان” ve “جامع حرّان” ibareleriyle dijital ortamlarda araştırma yapıldığında Harran Ulucâmi'sinin çok erken dönemlerden itibaren önemli bir ilim merkezi olduğuna dair yüzlerce veri olduğu görülür. Bu da Harran Ulucâmi'nin çok erken dönemde önemli bir Cuma câmisi olarak vücut bulduğuna işaret eder.

Netice itibarıyla İyâz b. Ğanm'ın (r.a.) Harran'da tesis ettiği Cuma câmisi, Emeviler döneminde yıkılarak iki sahnalı câmi formunda yeniden inşa edildiği kesindir. Fakat bu işlemin, I. Velîd veya II. Mervân zamanında mı yapıldığı sorusu, kesin bir bilgi olmadığı için belirsiz kalmaya devam edecektir.²⁴

3- Nûreddîn Zengî Dönemi

Nureddîn Zengî Halep'te ağır biçimde hastalandığı sıralarda küçük kardeşi Nusretüddîn Emîr Mîran durumdan yararlanıp yönetimi ele geçirmeye çalıştı. Nûreddin iyileşince Harran'ı 554/1159 yılında elinden almak suretiyle Nusretüddîn'i cezalandırdı.²⁵ Bu tarihten sonra Nureddîn Zengî döneminde Harran her bakımdan gelişti.²⁶ Onun döneminde Harran'da yapılan imar faaliyetlerinin en önemlilerinden birisi şehrin ulucâmisi ile ilgilidir.

Harran Ulucâmi ile ilgili en açık bilgi ve belgeler, Nûreddîn Zengî döneminde yapılan kapsamlı restorasyon ve iki sahn daha eklenerek genişletilmesi ile ilgilidir. Şöyle ki:

Nureddîn Zengî, Harran Ulucâmi'yi yeniledi ve onu genişletti.²⁷ Nûreddîn Zengî, Harran Ulucâmi'nin yenilenmesi ve ona ilave yapılması işinin mesuliyetini, itimat edip hüsn-i zanda bulunduğu Harran'ın büyük âlimi, kadısı, hatîbi, müderrisi, müftüsü, fakîh ve zahidi İbn Ebî Hacer'e (v. 570/1175) verdi.

Nûreddîn Zengî, İbn Ebî Hacer'i câminin imar işlerinden sorumlu kılarak,

23 Yâkût el-Hamevî, II,465.

24 D. S. Rice, “From Sin to Saladîn: Excavation in Harran's Great Mosque With New Light on The Babylonian King Nabonidus and his 104-Year-Old Mother”, ILN (The Illustrated London Niws), September 21, 1957, s. 467.

25 Bkz. Bahattin Kök, “Nureddin Zengî”, DİA, XXXIII,259-262.

26 R. Şeşen, *Harran Tarihi*, s. x.

27 (وجدد جامعها نور الدين محمود بن زنكي وزاد فيه) İbn Şeddâd, III/1,42.

Harrân'ın kazâ/yargı işlerinden mezâlim²⁸ ve kefâlet²⁹ davalarına bakmayı bırakmasını, fıkhi bir görüşe göre mirastan pay alamayan uzak akrabalara da mirastan pay vermesini şart koştu, o da bunu kabul etti.

İbn Ebî Hacer, câminin yeniden yapımı hususunda hiçbir kısıtlamaya gitmedi. İbn Ebî Hacer, Bilâdü'r-Rûm'a (Anadolu) giderek bizzat kendisi câminin kerestelerini temin etmiş ve hazırlanması işinde çalışmıştır.

İbn Ebî Hacer, câmiye ve evkafına yaptığı hizmetler karşılığında bir şey almazdı. Takvasından dolayı, Harran Ulucâmi'nin tavanını örtmek ve diğer ahşap işleri için getirilen keresteler hazırlanırken meydana gelen artıkları, diğer insanlar gibi hizmetkârı da satın aldığı ve evinde kullandığında onun evinde pişen yemeklerden –haram karışması ihtimalinden dolayı– yemezdi.

Harran Ulucâmi'nin onarım ve genişletme işlerinde ihtiyaç duyulan şeyleri temin etmek için Dımaşk'te bulunan Nûreddîn Zengî'yi ziyarete gittiğinde eş-Şeyh Nasihuddîn el-Hanbelî'nin medresesinde konaklamış ve Nasihuddîn'in babası tarafından misafir edilmiştir.³⁰

Kaynaklarda yer alan verilerle birlikte câmi alanında yapılan araştırmalar da Nureddîn Zengî zamanında Harran Ulucâmi'nin yenilediğine ve câmiye üçüncü ile dördüncü sahnların eklendiğine işaret etmektedir.³¹

Câminin yıkıntıları arasında bulunan bir sütun başlığına işlenmiş bir kitâbede 570/1175 tarihi yer almaktadır. Bu kitâbe Harran Ulucâmi'sinin tarihine ışık tutan önemli başka bir veridir. D. S. Rice kitâbenin içerdiği hicrî tarihin, 1174 tarihine tekabül ettiğini söylemekle yetinir ve kitâbenin bir fotoğrafını da verir.³²

28 İdarî ve hukukî bir müessese olarak mezâlim (المظالم) “normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlandığı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idarî şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş yüksek kurul” şeklinde tanımlanabilir. Mezâlim mahkemeleri, İslâm devletlerinde en yüksek idarî-adli yargı ve denetleme kurumudur. Mezâlim mahkemeleri, günümüzdeki hukuk müesseselerden -devletin yüksek bir danışma organı- Danıştay, -görev benzerliği nedeniyle- Yargıtay ve -devletin mâlî denetim organı- Sayıştay'a benzer (C. Yeniçeri, “Mezâlim”, DİA, XXIX,515-518).

29 İslâm hukukunda damânât (الضمانات): kefâletler), “şahsî ve malî kefalet, borcun nakli, bir borç ve ifayı üstlenme, bedene veya mala verilen zararın karşılanması, zilyedlik veya akitten doğan malî sorumluluk” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Hamid Aktan, “Damân”, DİA, VIII,450-453).

30 İbn Receb (v. 795/1392), *Ẓeyl Tabakâtü'l-Hendâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad 1425/2005, II,285-290; Ebü'l-Felâh Abdülhay es-Sâlihî (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbârî men Zeheb*, thk. Mahmut el-Arnaut, Beyrut 1406/1986, VI,392.

31 D. S. Rice, “From Sin to Saladin”, s. 467.

32 Bu kitâbeden bahseden bazı kaynaklar: D. S. Rice, “From Sin to Saladin”, s. 466,469; Thomas Alexander Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, The Pindar Pres, London 1990, IV,35.

Kitâbe, Nureddîn Zengî döneminde câmide çalışma yapıldığını kanıtlar. Bu sebeple kitâbede yer alan ibare ve onun tahlili üzerinde daha fazla durulması gerekir. Şöyle ki:

ı- Kitâbede şu ibare yer almaktadır:

“كان فراغه سنة سبعين و خمسمائة”: Kitâbede yer alan beş yüz ibaresi hem bitişik (خمسمائة) hem de ayrık (خمس مائة) yazılabilir; fakat tercih edilen bitişik (خمسمائة) yazılmasıdır. İbare: “Onun bitirmesi 570 (1174) yılında oldu” şeklinde tercüme edilebilir.

ii- Kitâbe girift nakışlarla çerçevelemiş ve nesih hattıyla yazılmıştır.

iii- Kitâbenin tercümesinde parantez içinde yer alan: “(Câmiyi yenilemeyi/tamiri -زاد- ve ilave yapmayı -عمارة/ جدد-

(a) İbn Şeddâd’ın: “Nureddin Zengî, Harran Câmisi’ni yeniledi ve onu genişletti” (وجدد جامعها نور الدين محمود بن زكي وزاد فيه)³³ ifadesidir.

(b) Ebü'l-Felâh Abdülhay es-Sâlihî (v. 1089/1679) ile Zeynüddîn Abdurrahman es-Selâmî’nin (v. 795/1392) şu ifadeleridir: “İbn Ebî Hacer, câminin inşasını (عمارة)³⁴ üstlendi ve bu hususta hiçbir kısıtlamaya gitmedi. İbn Ebî Hacer, Bilâdü’r-Rûm’a giderek bizzat kendisi câminin kereşterlerinin temin edilmesi ve hazırlanması işini üstlendi”³⁵.

iv- Kitâbede geçen “كان” fiili efâl-i nakisadandır ve mazi/geçmiş zaman formundadır. “فراغه” ibaresi mahtarın failine izafesi olup “فراغ” mahtardır. Sonundaki “ه” ise fail konumunda muttasıl müfret ve müzekker bir zamirdir. “فراغ” (ferâğ) fâ’nın fethiyle bir işten meşgul olmayı terk ile kurtulup boş durmak manasındır.³⁶ Zamir, işi üstlenen veya bitirenin bir erkek olduğuna işaret eder.

v- Kitâbedeki: “.....onun işi bitirmesi” (فراغه) ibaresiyle kimin kaştedildiği konusunda iki ihtimal söz konusudur:

³³ İbn Şeddâd, III/1,42.

³⁴ “العمارة” (el-imâret) “كتابة” (kitâbet) vezninde mamur ve bayındır kılmak manasındadır. Bkz. Mütercim Asım Efendi, *el-Okyanusü'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusü'l-Muhit: Kamusü'l-Muhit Tercemesi*, yayına hazırlayanlar: Mustafa Koç – Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul 2013, III,2203 “عمر” md.

³⁵ كان شيخ حران في وقته. بنى نور الدين محمود المدرسة في حران لأجله، ودفعها إليه، ودرس بها، وتولى عمارة جامع (حران)، فما قصر فيه، قيل: إنه راح إلى الروم، وتولى نشر الخشب بنفسه. İbn Receb, *Żyğl*, II,285-290; Ebü'l-Felâh Abdülhay es-Sâlihî, VI,392.

³⁶ *Kâmâsu'l-Muhit Tercümesi*, IV,3605 “فرغ” md.

Birincisi: Nûreddîn Zengî zamanında, onun görevlendirmesiyle câminin müteahhitliğini üstlenen ve 7 Şevvâl 570 (1 Mayıs 1175) tarihinde vefat eden İbn Ebî Hacer el-Harrânî el-Hanbelî'ye işaret eder.

İkincisi: Câmî ile ilgili işlerin yapılmasını isteyen ve 11 Şevval 569/15 Mayıs 1174'da³⁷ vefat eden Nûreddîn Zengî'dir. İkincisi daha muhtemeldir. Zira İslâm medeniyetinde gelenek bu tür kitâbelerde devlet ricalinin isminin zikredilmesidir. Bu işin asıl hamisi ve destekleyicisi Nureddîn Zengî'dir.

vı- Kitâbede geçen 570/1175 tarihi her iki durumda da Harran'ın Nureddîn Zengî dönemine işaret eder.

Netice itibariyle kitâbe, Nûreddîn Zengî döneminde Harran Ulucâmi'ye kapsamlı yenileme ve ilave çalışmalarının bitiş tarihini ifade etmektedir.

Kitâbe 1: Giriş Nakışlarla Çerçevelemiş Nesih Yazı³⁸

Kitâbede yazılı ibare ve tercümesi şöyledir: “كان فراغه سنة سبعين وخمسمائة”:

“Onu bitirmesi 570 yılında oldu”.

³⁷ (وتوفي يوم الأربعاء حادي عشر شوال سنة تسع وستين وخمسمائة) İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yan*, III, 184.

³⁸ https://dome.mit.edu/bitstream/handle/1721.3/54976/145268_sv.jpg?sequence=2

4- Eyyûbîlerin Harran'da Etkin Oldukları Dönem

Eyyûbîler (1171-1462), Harran'da 582-658/1186-1259 tarihleri arasında etkin olmuşlardır.

Güneydoğu Anadolu'da da hüküm süren Eyyûbîler birçok mimari eser inşa etmişlerdir. Diyarbakır Surları'ndaki ilaveler ve Diyarbakır Ulucâmi'deki ilave, Silvan Surları ve Eyyûbî Câmisi, Urfa Hâlilürrahman Câmisi, Eyyûbî Medresesi, Şeyh Mesud Zaviyesi ve Sarnıcı, Urfa şehir surları Harran Kapısı, Harran Kalesi ve şehir surları, Hayat el-Harrânî Türbesi ve Câmisi, Şanlıurfa Hacı Ali Hanı (Han el-Ba'rûr) ve tarihi Çimdinkale³⁹ bu eserlerdendir. Yine Hasankeyf Ulucâmi (1327), Câmî'ür-Rızk (1409), Sultan Süleyman Câmisi (1351, 1455), Koç Câmisi (XIV. yüzyıl), Küçük Câmî (1378-1432), Kızlar Câmisi (XIV. yüzyıl sonu ve XV. yüzyıl başları), İmam Abdullah Zaviyesi (1294), Küçük Saray (1328), Hasankeyf Hamamı (XIV. yüzyıl sonu - XV. yüzyıl başı) ve Şeceretü'd-Dür Türbesi önemli Eyyûbî eserlerinden bazılarıdır.⁴⁰

Eyyûbîler döneminde Harran Ulucâmi'de bir takım çalışmaların yapıldığına dair veriler bulunmaktadır. Bu verilerden bazıları şu şekilde sıralayabiliriz:

1- İbn Cübeyr, seyahatnamesinde 7 Rebiülevvel 580/18 Haziran 1184 Pazartesi günü Harran'a geldiklerini zikreder ve o zaman orada idârecilik yapanın Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye bağlı olan Muzafferuddîn Kökböri olduğunu kaydeder.⁴¹ Dolayısıyla İbn Cübeyr'in seyahatnamesindeki tasvirler 580/1184'lerdeki Eyyûbîlerin idâresinde olan Harran'a aittir.

İbn Cübeyr, *er-Rihle*'sinde Harran Ulucâmi'yi: "Bu çarşılara, saygın/değerli, eski; restore edilmiş (مجدد: reconstituent), son derece güzel bir câmi bitişir"⁴² ibaresiyle anlatmaya başlar. Bu ibare İbn Cübeyr'in câminin yenilenmiş halini gördüğüne işaret eder. Burada üzerinde durulması gereken husus şudur: Nûreddîn Zengî zamanında, 570/1174 tarihinde câmi çok kapsamlı bir şekilde yenilenmiş ve ona ilaveler yapılmıştır. Acaba İbn Cübeyr, Nûreddîn Zengî zamanında Harran Ulucâmi'nin elden geçirilmiş ve ilave yapılmış halini mi gördü yoksa Eyyûbîler döneminde câmiyle ilgili bitmiş çalışmaları mı gördü? İkinci bir soru: Nûreddîn

39 Kaleye, Şanlıurfa-Viranşehir karayolun 61 kmden sonra güneye saparak 9 km'lik bir mesafeden sonra ulaşılır. Bkz. Max Van Berchem, *Inscripfen aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, gesammelt von Frh. M. von Oppenheim (Beitrage z. Assyriologie, vii), Leipzig 1909, s. 52.

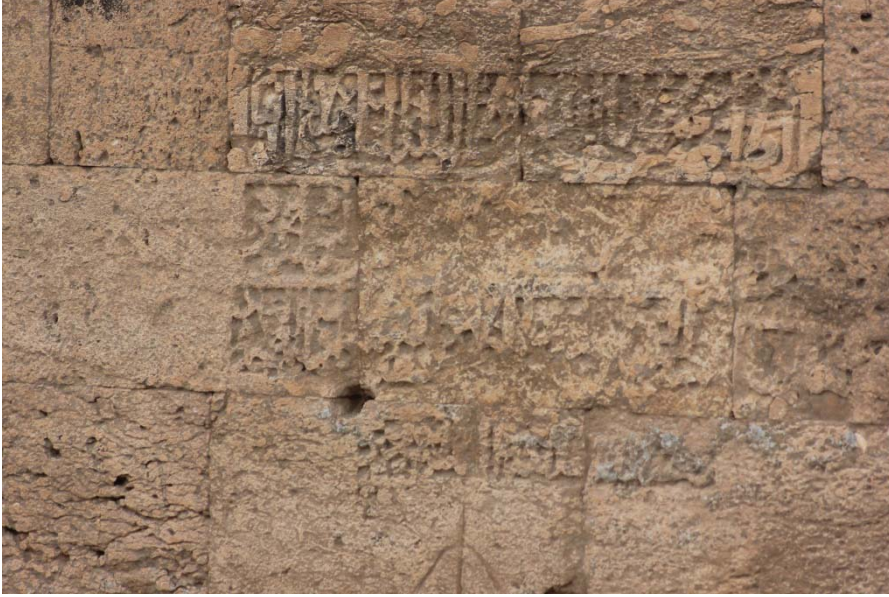
40 *İslâm Sanatlarına Giriş ve Terminoloji*, s. 11-12.

41 İbn Cübeyr (v. 614/1217), *Rihletu İbn Cübeyr*, nşr. Dâr es-Sâdır, Beyrut, s. 219,222.

42 (ويتصل بهذه الأسواق جامعاً المكرم وهو عتيق مجدّد قد جاء على غاية الحسن) İbn Cübeyr, s. 221.

Zengî tarafından câmide yaptırılan yenileme ve ilave işleminin üzerinden daha on yıl geçmeden Eyyûbîler câmiyi tekrar ne diye restore ettiler?

C. E. Sachau, 1879'da Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusunun güneydoğu köşesi at nalı kemerli kapısının sağında bulunan Selâhaddîn adına: “Efendimiz, melik, sultan, el-Melik el-Nâsır Selâha'd-dîn ve'd-dünya izin verdi...” şeklinde bir ibare içeren bir kitâbe görmüştür.⁴³ Bu kitâbenin izleri hala varlığını sürdürmektedir.

Kitâbe 2: Revaklı Avlunun Güneydoğu Köşesi At Nalı Kemerli Kapısının Sağında (2017)⁴⁴

K. A. C. Creswell, yukarıda zikrettiğimiz bilgidен hareketle şöyle demektedir: “Sachau, 1879'da Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusunun güneydoğu köşesi at nalı kemerli kapısının sağında Selâhaddîn adına bir kitâbe görmüştür. Selâhaddîn, 1183 yılının başında üç aylığına Harran'da bulundu. Yine Selâhaddîn, 1185 ve 1186'da kısa dönemler halinde Harran'da bulundu. İbn Cübeyr tarafından 1184'te görülen ve *er-Rihle*'de tasvir edilen Harran Ulucâmi'nin hali, muhtemelen

⁴³ (اطلق مولانا الملك السلطان الملك الناصر صلاح الدين و الدنيا) Eduard Sachau (1845-1930), *Reise Syrien Und Mesopotamien*, Leipzig/Almanya 1883, s. 221.

⁴⁴ Kitâbede Selâhaddîn kelimesi yer almaktadır.

Selâhaddîn'in 1183'te Harran ziyareti sırasında yenilenmesini emrettiği câminin bitmiş halidir"⁴⁵ şeklinde yorumlar.

Kanaatimize göre bu yorum doğru görünmemektedir. Zira Nûreddîn Zengî zamanında, 570/1174 tarihinde câmiye çok kapsamlı bir yenileme ve ilave yapılmış halinin üzerinden daha on yıl geçmeden yeniden câminin restore edilmesi makul değildir. Kuvvetle muhtemel olan İbn Cübeyr, Nûreddîn Zengî zamanında Harran kadısı ve müftüsü İbn Ebî Hacer'in nezaret ettiği Harran Ulucâmi'de yapılan kapsamlı onarım ve genişletme faaliyetinin bitmiş halini görmüştür.

C. E. Sachau'nın bahsettiği kitâbe ve Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusuna açılan at nalı kemerli doğu kapısındaki kitâbede geçen 588/1192 tarihi⁴⁶ Eyyûbiler döneminde Harran'ın yıldızının parlaması ve gelişmesine paralel olarak câmiye yapılan ilave ve onarımlarla ilgili olmalıdır.

Creswell, bahsedilen kitâbeye dair şöyle demektedir: “Bununla beraber şu çekinceyi eklemeliyim ki M. Wiet, -bu kitâbe hariç- Selâhaddîn'e ait bilinen tüm kitâbelerde kendisini hiç *el-Melik es-Sultân el-Melik en-Nâsır* denilmediğini bize göstermektedir. Malesef M. Wiet, iki fotoğrafını gösterdiğim Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusuna açılan at nalı kemerli doğu kapısının üstündeki uzun kitâbeyi birkaç kelime dışında okuyamamıştır. Çünkü kitâbenin durumu çok kötüdür. Sachau da aynı sorunu yaşamış ve sadece kitâbeden bahsetmekle yetinmiştir; fakat kitâbenin metnini vermemiştir.”⁴⁷

M. Wiet'in, Selâhaddîn'e hiç *el-Melik es-Sultân el-Melik en-Nâsır* denilmediğini iddiası doğru değildir. Zira kaynaklarda Selâhaddîn dışında iki Eyyûbi⁴⁸ ve üç Memlûklü⁴⁹

45 K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford 1969, I/2, s. 647'den.

46 D. S. Rice, “*From Sin to Saladin*”, s. 466.

47 K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture Umayyads A.D. 622-750*, Oxford at the Clarendon Press: MCMXXXII, part: I, sayfa 408.

48 1- Ebü'l-Muzaffer el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Dâvûd b. el-Melikî'l-Muazzam İsâ b. el-Melikî'l-Âdil Ebî Bekr Muhammed (603-656/1206-1258) Eyyûbiler'in Dimaşk (1227-1229) ve Kerek (1229-1247) hâkimi. 2- Ebü'l-Muzaffer el-Melikü'n-Nâsır Salâhü'd-dünyâ ve'd-dîn Yûsuf b. el-Melikî'l-Azîz Muhammed b. el-Melikî'z-Zâhir Gâzi b. Selâhaddîn Yûsuf b. Eyyûb (627-658/1230-1260): Bu zat Eyyûbiler'in Halep ve Dimaşk kolu hükümdarıdır ve 1236-1260 yılları arasında hüküm sürmüştür. (السُّلْطَانُ الْمَلِكُ النَّاصِرُ صَلَاحُ الدُّنْيَا وَالدِّينِ يُوْسُفُ ابْنُ الْمَلِكِ الْعَزِيزِ مُحَمَّدِ بْنِ الْمَلِكِ الْمُسْلِمَانِ الْمَلِكِ النَّاصِرِ صَلَاحُ الدُّنْيَا وَالدِّينِ يُوْسُفُ بْنُ أَيْيُوبَ صَاحِبُ خَلْبٍ وَدِمَشْقِ) Zehebi (v. 748/1348), *Siyer A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Dârü'l-Hadîs, Kahire 1427/2006, XVI,396.

49 Aşağıda isimleri verilen üç Memlûklü idarecisi Harran'ın Moğollar tarafından tahrib edilmesinden (670/1271) sonra hüküm sürmüşlerdir. Diğerlerinin ise Harran'da hâkimiyetleri olmamıştır: 1- Ebü'l-Meâlî el-Melikü'n-Nâsır Nâsirüddîn Muhammed b. Kalâvûn (v. 741/1341): Memlûk

idâreciye “الملك السلطان الملك الناصر” denilmiştir. Mesela dönemin tarihçilerinden İbn Münkiz, Selâhaddîn’e “الملك السلطان الملك الناصر” denildiğini kaydeder.⁵⁰

Harran Ulucâmi’nin revaklı avlusunun güneydoğu köşesi at nalı kemerli kapının kitâbesinde yer alan ve okunabilen ibareler satır sırasıyla şöyledir:

.....بأمر الوزير الأكمل.....
.....القائم المعظم بعون الله.....
.....في سنة ثمان وثمانين وخمسمائة.....

Bu ibareler şöyle tercüme edilebilir:

“..... el-Vezîr el-Ekme’l’in emriyle.....
el-Kâimü’l-Muazzam, Allah’ın yardımıyla.....
588 yılında.....”.⁵¹

Bu kitâbede kaydedilen 588/1192 senesi,⁵² el-Melikü’l-Kâmil’e el-Cezîre’nin idâresinin 587/1191’de verildiği tarihin hemen sonrasına denk gelmektedir. el-Cezîre’nin idâresini üstlendiği tarihte el-Melikü’l-Kâmil’in amcası ve kayınpederi Selâhaddîn-i Eyyûbî (v. 589/1193) hayattaydı.⁵³ el-Melikü’l-Kâmil 587-599/1191-1202 ile -Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâeddîn Keykubad’ın 632-633/1234-1235

sultanı (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341). 2- el-Melikü’n-Nâsir Nâsirüddîn Ebü’l-Meâlî Hasen b. el-Melikü’n-Nâsir Muhammed b. Kalâvûn es-Sâlihî (v. 762/1361): Memlûk sultanı (1347-1351, 1354-1361). 3- el-Melikü’n-Nâsir Zeynüddîn (Nâsirüddîn) Ebü’s-Seâdât Ferec b. Berkük (v. 815/1412): Memlûk sultanı (1399-1412).

50 Üsâme İbn Münkız (v. 584/1188), Selâhaddîn-i Eyyûbî ile görüşmüş, himayesini kazanmış ve ona danışmanlık yapmıştır. İbn Münkız’ın sözleri şöyledir: “خَادِمِ الْحَرَمَيْنِ الشَّرِيفَيْنِ مَنْقَذِ الْبَيْتِ الْمُقَدَّسِ: “من أهل الزَّيْغِ والطِّغْيَانِ الْمَلِكِ النَّاصِرِ صَلَاحِ الدِّينِ وَالَّذِينَ هُوَ أَبُو الْمُظَفَّرِ يُوسُفُ بْنُ أَيُّوبَ بْنِ شَادِي (مَدِيحِ صَلَاحِ الدِّينِ)”. Bkz. *el-İtibâr*, thk. Philip Khuri Hitti, Mısır, nşr. Mektebe Sekâfeti’l-Diniyye, s. 164 (مدح صلاح الدين). Ayrıca bkz. İbnü’l-Devâdârî, VII,47; Mücirüddîn Ebü’l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman el-Uleymî el-Hanbelî (v. 928/1521), *el-Enisü’l-Celîl bi Tarihi’l-Kudüs ve’l-Halîl*, thk. Adnan Yunus Abdülmecid Nebate, Amman, I,318,340; Ebü’l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Salt (v. 405/1014) – Ebü Ahmed Ubeydullah b. Muhammed b. Ebî Müslim el-Farazî (v. 406/1015), *Fevâidu Miıntekât min Rivâyeti’ş-Şehayn Ebi’l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Salt ve Ebi Ahmed Ubeydullah b. Muhammed b. Ebî Müslim el-Farazî*, thk. Nebîl Sa’deddîn Cerrâr, nşr. Dârü’l-Beşâir el-İslâmiyye 1429/2008, s. 41.

51 Max Van Berchem, *Inscripfen aus Syrien*, s. 57-58, kitâbe no: 73.

52 588/1192 senesi olayları için bkz. Makrizî (v. 845/1441), *es-Sülûk li Ma’rifeti Düvelî’l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut 1418/1997, I,223-225.

53 D. S. Rice, “*From Sin to Saladin*”, s. 466; M. Serdar Bekâr, “*el-Melikü’l-Kâmil, Muhammed*”, DİA, XXIX,68-70.

yılları arasındaki kısa süreli egemenli hariç- 626-635/1229-1238 yılları arasında Harran'ı ya kendisi ya da tayin ettiği görevliler idâre etmiştir.

Kitâbe 3: Revaklı avlunun güneydoğu köşesi at nalı kemerli kapının 588/1192 tarihini içeren kitâbesi (2017)

G. L. Bell'e göre İslâm dünyasındaki tarihi anıtsal yapılarıdaki çıkıntılı süslemelerin dikkate değer bir kullanımı Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusunun güneydoğu köşesinde yer alan kapıda bulunmaktadır (bkz. Kitâbe 3). Harran Ulucâmi'nin zikredilen kapısında yer alan çıkıntılı süslemeler, Meyafarikin (Silvan) Ulucâmi'deki süslemeler gibidir ve Eyyûbî sanatının tüm özelliklerine sahiptir.⁵⁴

54 Gertrude Lowthian Bell, *Palace And Mosque At Ukhaider A Study In Early Mohammadan Architecture*, Oxford At The Clarendon Pres, 1914, s. 132,153.

Fotoğraf 1-2: Silvan (Meyafarikin) Ulucâmi Kapıları⁵⁵

T. A. Sinclair, Harran Ulucâmi’de yapılan imar faaliyetlerinin bir kısmının Eyyûbîlerden el-Melikü’l-Kâmil döneminde gerçekleştiğini zikreder ve bunun 1191-1192 tarihlerinde yapıldığını kaydeder.⁵⁶ T. A. Sinclair’ın “1191-1192” şeklinde verdiği tarih, -yukarıda kaydedildiği üzere- el-Cezîre’nin idâresinin 587/1191’de el-Melikü’l-Kâmil’e verildiği tarihle ilgilidir.⁵⁷

Harran Ulucâmi’nin yapım ve onarım sürecini özetlersek:

- 1- İyâz b. Ğanm’ın (r.a.), tesisiyle Harran Ulucâmi ilk defa vücut bulmuştur.
- 2- Emevîler döneminde söz konusu eski yapı genişletilmek için yıkılarak tamamen câmi formunda iki sahnalı olarak yeniden inşa edilmiştir.
- 3- Nûreddîn Zengî câmiyi kapsamlı bir şekilde restore etmiş ve ona iki sahn daha ilave ederek genişletmiştir. İbn Şeddâd’ın, “Nureddîn Zengî, Harran Ulucâmi’yi

⁵⁵ <https://tr.pinterest.com/pin/492722015473487924/>

⁵⁶ T. A. Sinclair, IV,36,43.

⁵⁷ Bkz. İbn Şeddâd, III/1,58-59.

yeniledi ve onu genişletti”⁵⁸ ve Ebü'l-Felâh Abdülhay es-Sâlihî (v. 1089/1679) ile Zeynüddîn Abdurrahman es-Selâmî'nin (v. 795/1392) “İbn Ebî Hacer, câminin imaretini üstlendi ve bu hususta hiçbir kısıtlamaya gitmedi. İbn Ebî Hacer, er-Rûm'a (Bilâdü'r-Rûm'a) giderek bizzat kendisi câminin kerestelerinin temin edilmesi ve hazırlanması işini üstlendi”⁵⁹ şeklindeki ifadeleri bunu açıkça ortaya koymaktadır.

4- Eyyûbî idârecilerden el-Melikü'l-Kâmil döneminde câminin cephesinde, doğu duvarı ve revakında çalışma yapılmış ve câmi son şeklini kazanmıştır.

Ana Hatlarıyla Harran Ulucami

1- Câminin Konumu

Şehir surlarının tamamının izleri ve kalıntıları, olduğu yerde büyük oranda varlığını sürdürmekte olup eski şehrin sınırlarını belirler ve şehrin genel görünümü itibarıyla dairevi bir forma sahip olduğunu gösterir. Harran Ulucâmi, dairevî şehrin merkezine çok yakın bir yerde konumlanır. Harran Ulucâmi'nin ana alanı, tarihi Harran planında E5 diliminde kalır. Câminin doğu tarafının bir kısmı E6 ve revaklı avlunun kuzeybatı köşesi ise F5 dilimine taşar (bkz. Plan 1). Harran Ulucâmi'nin şehrin merkezine yakın bir yerde bulunması, İslâm medeniyet tarihinde yeni kurulan veya yeniden şekillenen kadim şehirlerde ulucâmilerin merkezde yer alması anlayış ve teamülüne uygundur. Ulucâmi, tarihi şehrin merkezine yakın bir yerde olduğu için, ahalinin günlük hayatını kolaylaştırsın diye etrafı ticari mekânlar, medreseler, hamam, abdesthane ve idârî (dârü'l-imâre) yapılar ile çevrilidir. Ayrıca câminin bütün cephelerinde, her taraftan câmiye kolay bir şekilde erişimi sağlamak için kapılar bulunmaktadır. Bu da İslâm'ın: “*Kolaylaştırın zorlaştırmayın*” (يَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا) prensibinin mimariye yansıyan pratik bir tezahürüdür.⁶⁰

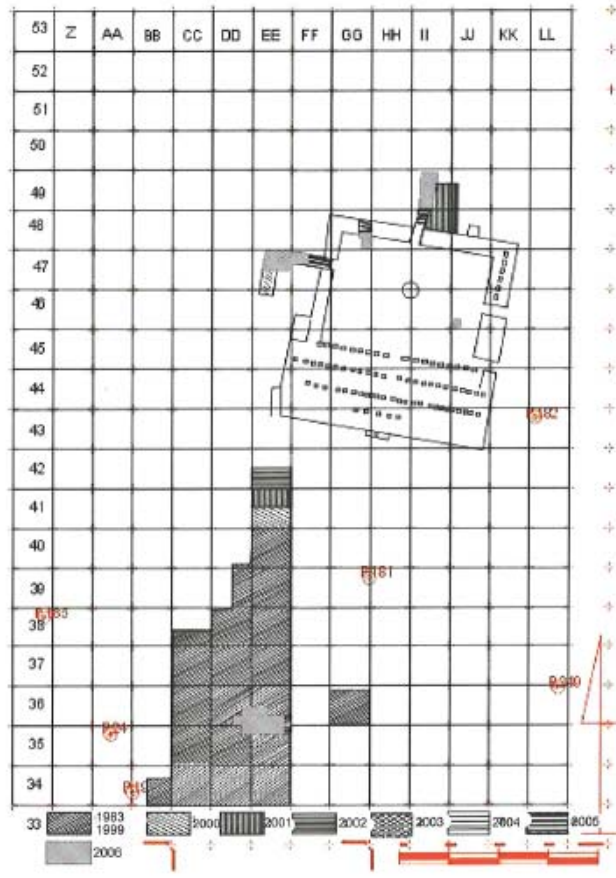
Yine Harran Ulucâmi, Harran Höyüğü'nün kuzeydoğu eteğinde; höyüğün bitim noktasında yer alır, höyüğe göre kotu daha düşüktür. Harran Ulucâmi, şehrin doğal zemini üzerine inşa edilmiştir.

Aşağıda verilen topografik plan Harran Höyüğü ile Harran Ulucâmi'nin konumlarını belirlemektedir. Câminin kurulu olduğu alanın doğu ile batı kısımları arasında kot farkı da bulunmaktadır.

⁵⁸ İbn Şeddâd, III/1,42.

⁵⁹ İbn Receb, Zeyl, II,285-290; Ebü'l-Felâh Abdülhay es-Sâlihî, VI,392.

⁶⁰ Buhârî, “*el-Megâzî*”, 64/62,341.

Plan 2 Topografik plan.

Topografik Plan 2: Çeşitli tonlardaki siyah kare dilimler Harran Höyüğüne işaret ederken, topografik planda görülen yapı planı ise Harran Ulucâmi'ne aittir.⁶¹

61 Nurettin Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 45.

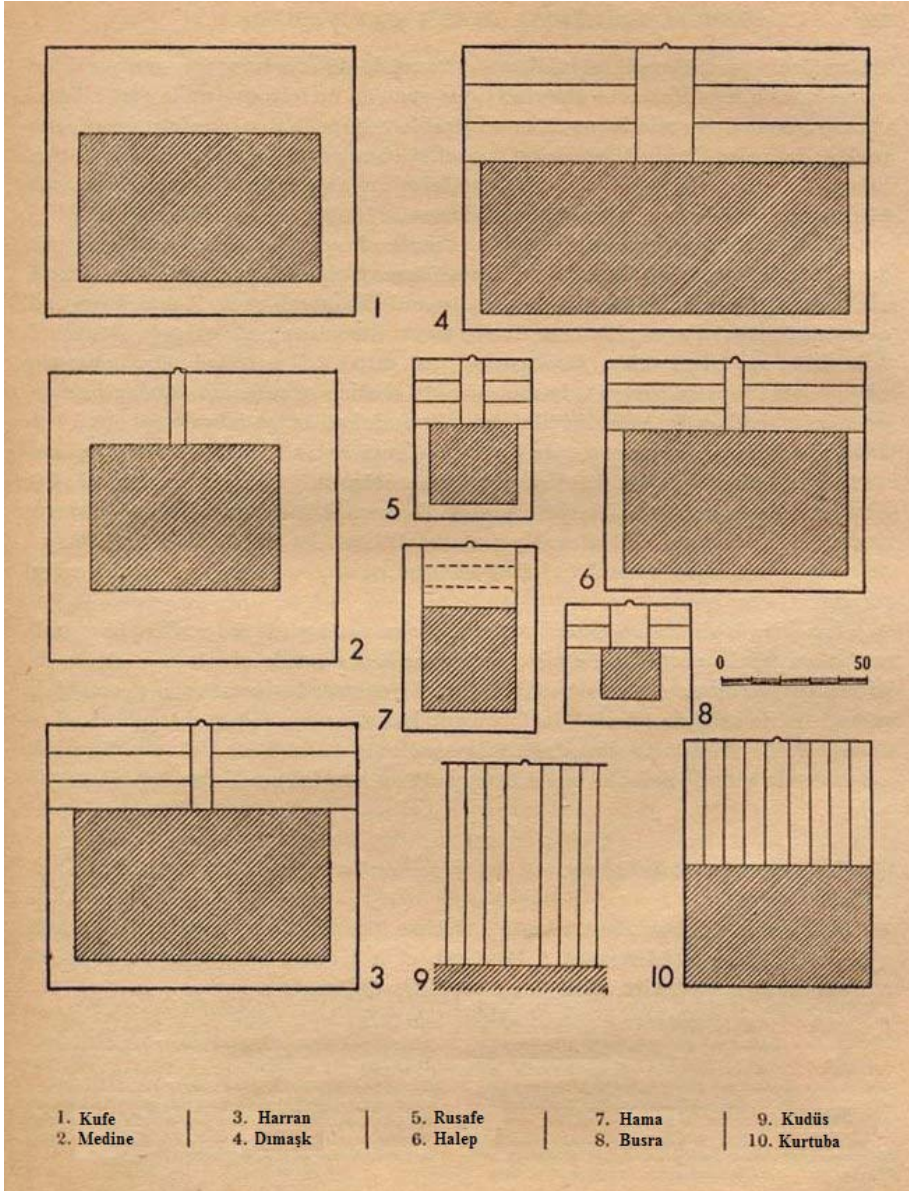

Fotoğraf 3: Harran Ulucâmi Genel Görünüm (Yasin Küçük)

2- Câminin Planı ve Alanı

Emevîler döneminde yapılan câmilerin genelde planları dörtgen şeklindedir. Aşağıda verilen planlar buna örnektir.⁶²

⁶² K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture Umayyads A.D. 622-750*, Oxford at the Clarendon Pres: MCMXXXII, part: I, sayfa 409.

Emevî Dönemi Dörtgen Câmî Planları 3⁶³

63 Jean Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade De Médine*, Vanoest Les Éditions D'art Et D'histoire 3 et 5 Rue Du Petit-Pont, Paris Ve MCMXLVII, s. 109.

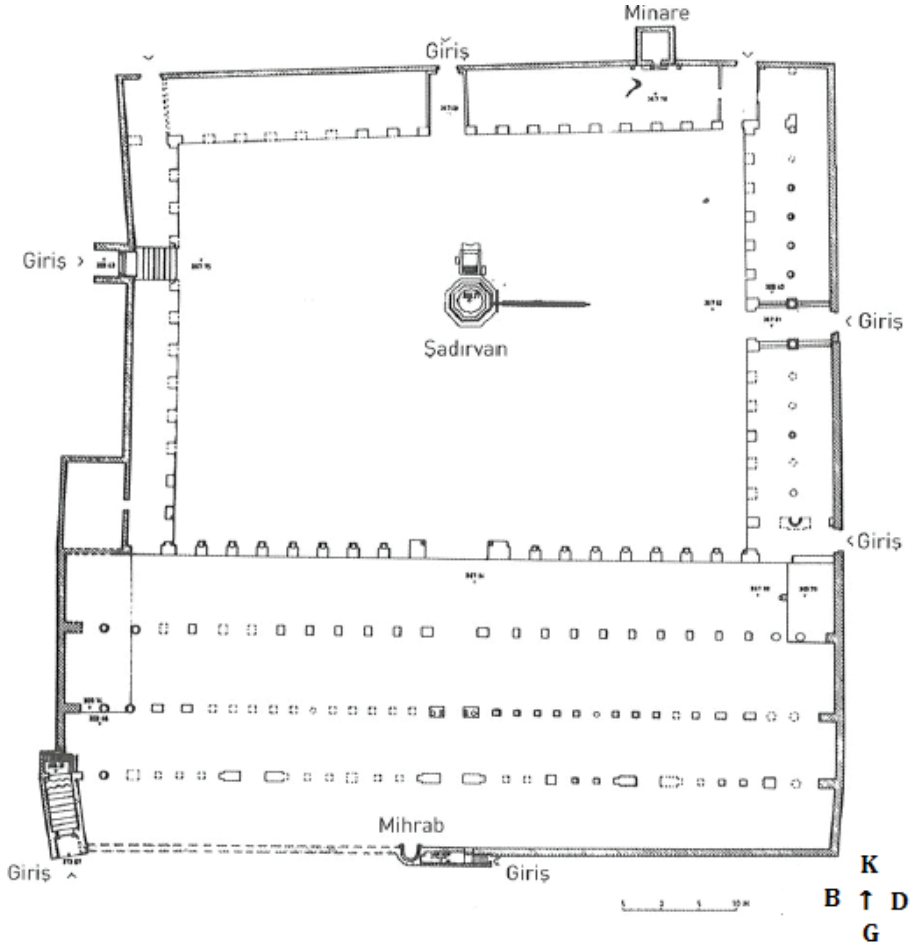
Harran Ulucâmi'ye ait en kapsamlı ve câminin durumunu gerçeğe en yakın bir şekilde yansıtan plan N. Yardımcı'ya aittir. Onun planı diğer planları ve diğerlerinde bulunmayan câmiye ait birçok öge ve ayrıntıyı kapsamaktadır. Yine onun planı diğerlerinden farklı olarak özellikle câminin sınırlarını belirleyen dış duvarlarında bulunan sapma, eğim ve girinti-çıkıntıları yansıtması bakımından son derece önemlidir. Zira diğer planlar câminin dış duvarlarını –yanlış bir biçimde- hep düz çizgi şeklinde göstermişlerdir.

Eserimizde verdiğimiz fotoğraf ve planlarda da görüleceği üzere, Harran Ulucâmi'nin tamamının kurulu olduğu alan kareye yakın planlıdır. Câmi ile revaklı avlusu ise dikdörtgen planlıdır.

Câminin kurulu olduğu alanın tamamı $104 \times 107 = 11.128 \text{ m}^2$ 'dir. Câminin kapalı ibadet mekânı: $104 \times 40 = 4.160 \text{ m}^2$ 'dir ve kible duvarına paralel dört sahna sahiptir. Ulucâminin revaklı avlusu ise: $100 \times 65 = 6.500 \text{ m}^2$ 'dir.⁶⁴

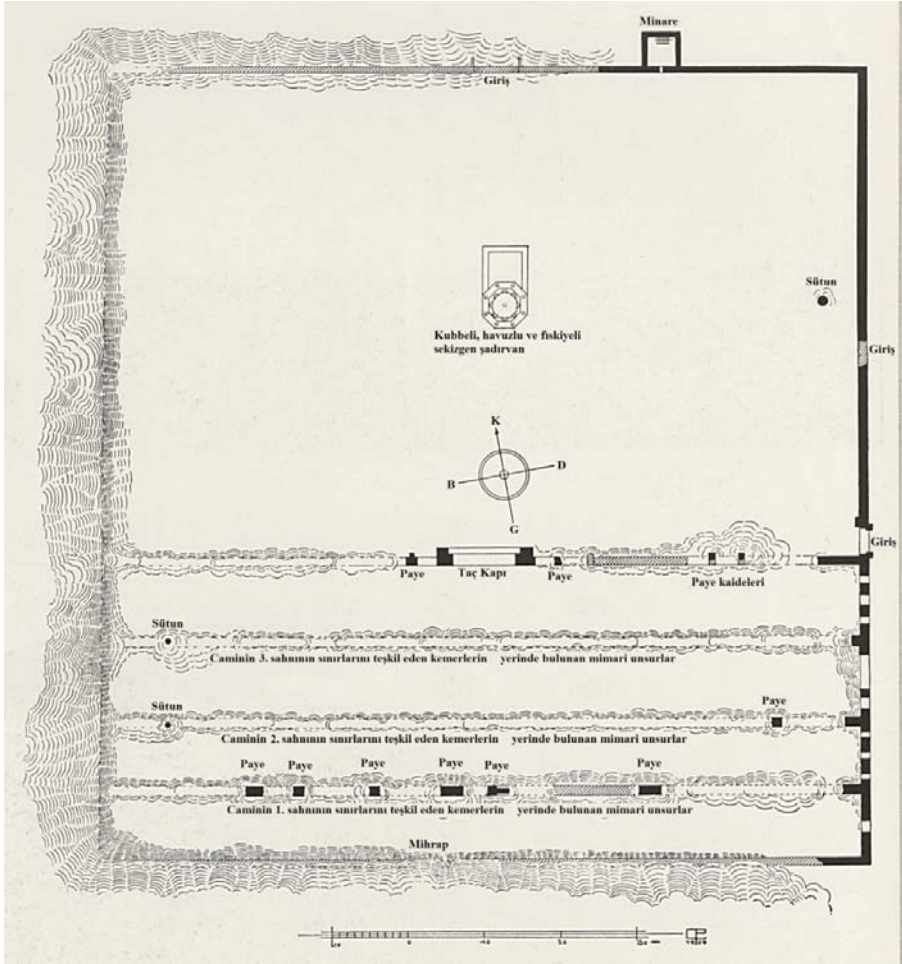
Ulucâmi'nin büyüklüğü ve merkezi konumu, onun bir Cuma câmisi olduğuna işaret eder. Zira İslâm hukukuna göre bir şehrin Müslüman ahalisinin Cuma ve bayram namazlarını bir yerde kılmaları gerektiği için böyle câmilerin büyük olması gerekir.

64 İ. Orman, "*Harran Ulucâmi*", DİA, XLII, 103.

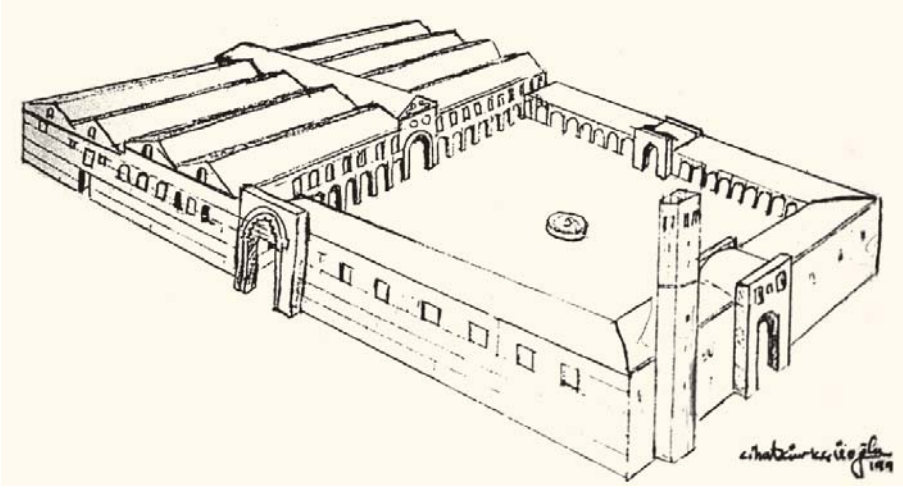
Plan 4: Harran Ulucâmi⁶⁵

65 N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 94.

Plan 5: Harran Ulucâmi Zeminî⁶⁶

66 Conrad Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmäler Altchristlicher und Islamischer Zeit*, Leipzig 1911, tablo: 73.

Çizim 1: Harran Ulucâmi⁶⁷

3- Câminin Kapalı İbadet Mekânı

Harran Ulucâmi'nin temel yapısı; bir kapalı ibadet mekânı ile üç tarafı revakla çevrili bir avludan ibarettir. Câminin kapalı ibadet mekânı $104 \times 40 = 4160$ m² boyutlarındadır ve doğu-batı istikametinde olan dört sahnadan meydana gelmektedir. Sahnların sınırlarını, câminin kible duvarı, cephe duvarı, doğu ve batı duvarları teşkil eder. Sahnlar, güneyden kuzeye doğru sırasıyla: 8.17, 7.59, 9.15 ve 9.18 metre genişliğindedir.⁶⁸

Harran Ulucâmi'nin birinci ve ikinci sahnları üslûp birliği içindedir. İlk iki sahnın üst örtüleri diğerlerine göre daha aşağıdadır. Bundan dolayı yapının ilk başta iki sahnli olarak tasarlandığı tahmin edilmektedir. Üçüncü sahnda çift sütun ve köşeli taşıyıcılar atlamalı biçimde ele alınmıştır. Dördüncü sahnda diğerlerinden farklı bir döşeme kullanılmıştır.

İbn Cübeyr câminin kapalı ibadet mekânını şu sözlerle tasvir eder: “Bu değerli/saygın/şereffi/ulucâmi, ahşap kirişlerle ve kemerlerle örtülmüştür. Kiriş kereştelere, genişliği 15 adım olan üstü kapalı ve tabanı döşemeli beş alandan (البلاط) dolayı büyük ve uzundur. Ondan daha geniş kemerleri olan bir câmi görmedik.”⁶⁹

67 Bu çizim, Harran Ulucâmi'nin mimari bazı özellik ve unsurlarını yansıtmamaktadır.

68 K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture Umayyads A.D. 622-750*, Oxford at the Clarendon Press: MCMXXXII, part: I, sayfa 406-407.

69 İbn Cübeyr, s. 221.

Harran Ulucâmi’de kaç mihrabın bulunduğu ancak kapsamlı bir araştırma ile ortaya çıkarılabilir. Şimdiye kadar câminin iki mihrabı tesbit edilmiştir. Birisi câminin ana mihrabıdır ve Taç Kapı’nın aksına; başka bir ifadeyle câminin orta eksenine göre batıya kaymıştır. Bu kayma daha sonra yapılan büyütme ve onarım çalışmaları sırasında meydana gelmiştir.⁷⁵ Mihrabın zemin kaidesinin iki ucu arasındaki mesafe 1.80, kaide üstü mesafe ise 2.30 m.dir.

Fotoğraf 4: Ana Mihrap⁷⁶

⁷⁵ N. Yardımcı, *Mezopotamya’ya Açılan Kapı Harran*, s. 95.

⁷⁶ N. Yardımcı, *Mezopotamya’ya Açılan Kapı Harran*, s. 97.

Diğeri ise dış mekânda; doğu revakının güney ucunda yazlık mihrap işlevi gören bir niştir.

Fotoğraf 5: Doğu Revakı Yazlık Mihrabı

5- Minber

Minber (الْمِنْبَرُ) sözcüğü, “miştar” (مِسْطَرٌّ) vezninde bir ism-i alettir. Kelimenin türetildiği “نَبْرٌ” maştarı “yükseltmek” anlamına gelir.⁷⁷ İslâm mimarisinde minber, hatibin câmide hitabesini yaparken cemaate nisbeten daha yüksek bir konumda olmasını sağlayan mimari yapıdır.

Hadîslerde minber kelimesi zikredildiği⁷⁸ gibi Hassân b. Sâbit'in müşrikleri hicvetmesi için Mescid-i Nebevî'de geçici olarak kurulan kürsüye de minber denilmiştir.⁷⁹

Hutbeleri bir hurma kütüğüne yaslanarak okuyan Hz. Peygamber (a.s.) 8/629. yılda, Mescid-i Nebevî'de üzerinde hutbe irat edebileceği bir minber yapılmasını emretti. Minber, Medine'nin kuzeyinde ve dokuz millik bir mesafedeki Ğâbe denilen küçük bir ormanlıktan getirilen “esl” (ılgın) ağacından yapıldı. Minber, iki basamak ve bir oturacak yerden ibaretti. Yaklaşık bir metre yüksekliğindeki bu minberin oturma yerinin ön köşelerinde “رُمَّانَةُ الْمِنْبَرِ” denilen uçları topuzlu iki dikme bulunuyordu ve minber sade bir işçiliğe sahipti.⁸⁰ Hz. Peygamber (a.s.) hutbeyi ikinci kademe üzerinde durup irat etmiş, iki hutbe arasında ise daha üstteki meclis denilen yere oturmuştur.⁸¹

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin son yıllarında ve özellikle Emevîler devrinde yerleşim merkezlerinin önemi cuma câmisi ve minberinin olmasıyla ifade ediliyordu. İlk dönemlerden itibaren tuğla, kerpiç, taş ve ahşap gibi malzemelerden minber yapılmıştır.⁸²

Harran Ulucâmi'nin ana mihrabının sağında çok zarif ve sanatlı bir şekilde taştan veya ahşaptan yapılmış müstakil bir minbere sahip olduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira 670/1271 tarihine kadar faal olan Harran Ulucâmi'nin son

77 *Kâmûsu'l-Muhîtt Tercümesi*, III,2352; Vankulu Mehmed Efendi (Mehmed b. Muştafa el-Vânî), *Vankulu Liğati*, yayına hazırlayanlar: Muştafa Koç – Eyüp Tanrıverdi, İstanbul 2014, I,923; Ahterî Muştafa İbn Şemseddîn, *Ahter-i Kebbîr*, Vezir Hamî'nda Ali Bey Matbaası, İstanbul 1292, II,391 “نَبْرٌ” md.

78 İbn Mâce, “Zühûd”, 39; Tirmizî, “Zühûd”, 53; “Sıfatü'l-cenne”, 15.

79 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 87.

80 Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe (v. 235), *el-Kütâb el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kamil Yusuf el-Hût, Riyad 1409, III,450, hadîs no: 15881.

81 İbnü'l-Esîr (555-630/1160-1233), *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1996, I,245; Kettânî (1886-1962), *Resûl-i Ekrem'in Yönetimi: et-Terâtübü'l-İdâriyye*, çev. Ahmet Özel, İstanbul 1990, II,289.

82 Buhârî, “İtisâm”, 5; Nebi Bozkurt, “Minber”, DİA, XXX,101-103.

dönemi Memlukler devrine denk gelmektedir ki bu dönemde ve öncesinde Cuma câmilerinin en önemli mimari unsurlarından birisi minber olup çok zarif ve sanatlı bir şekilde minber yapmak İslâm dünyasında bir teamül haline gelmişti. Ancak Harran Ulucâmi çok tahrip olduğu için şimdilik minberinin yeri ve nitelikleri belirsizdir.

Harran Ulucâmi'nin minberine dair şöyle bir ihtimal ileri sürülmektedir: Harran Ulucâmi'nin kible duvarı sokağından doğrudan câminin birinci sahnına girişi sağlayan 1.50 cm genişliğinde ve kible duvarında yer alan bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı, merdivenle iç içe olan iki odaya girişi de sağlar. Câminin kapalı ibadet mekânının ana mihrabının doğusunda kalan söz konusu iki odadan ilki imam, hatip veya kadı gibi görevlilerin câmiye girmeden önce hazırlık yapmalarına imkân sağlar. İkinci odanın ise câmiye açılan penceresiyle minber işlevi gördüğü tahmin edilmektedir.⁸³ Ancak bu tahmin çok zayıf bir ihtimaldir ve İslâm dünyasındaki Cuma câmilerinde uygulanan ve uzun bir geçmişe sahip olan minber konusundaki teamüle aykırıdır. Zira erken dönemden itibaren ulucâmilerde iç ve dış ilave unsurları ortaya çıkmaya başlamıştır. Kible istikametini belirten mihrap; Cuma ve bayram namazlarında hatibin hutbe okuduğu ve genellikle mihrabın sağında yer alan minber; mihrabın solunda vaizlerin cemaate ders verdiği vaaz kürsüsü; müezzinlerin görev yaptığı ve büyük câmilerde minbere yakın yerde bulunan müezzin mahfili; bayanların namaz kılacağı mahfil; câmiye gelen halife veya hükümdârın namaz kıldığı, maksure/hünkâr mahfili denilen bölüm ile çokgen veya yuvarlak gövdeli minare, bahsedilen ilave unsurlardan en önemlileridir. Daha sonraki eserlere dış avlu, revâklı avlu, son cemaat mahalli, şadırvan ve eyvan da eklenmiştir.⁸⁴

Örneğin Selahaddîn-i Eyyûbî, Kudüs'ü mi'raç kandiline denk düşen 27 Receb 583/2 Ekim 1187 Cuma günü Haçlılardan kurtarıp fethettiğinde, Mescid-i Aksa'nın hemen temizlenip Cuma namazına hazır hale getirilmesini ve ona yeni bir minber yapılmasını emretmiştir. Bu sırada kendisine Nureddîn Mahmud Zengi'nin 20 yıl önce, Halep'te bütün ustaları toplayıp birkaç yıl içinde Mescid-i Aksa için şaheser bir minber yaptırdığını haber verdiler. Selahaddîn-i Eyyûbî de hemen minberin

83 Kible dış duvarında yer alan bu kapı, merdivenle inildikten sonra mihrabın doğusunda ve mihraba 5.65 cm mesafede kible iç duvarında yer alan ikinci bir kapıyla doğrudan câminin kapalı ibadet mekânına girilir.

84 Bkz. Ahmet Akın, “*Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine bir Deneme*”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2016/1, c. 15, sayı: 29, s. 177-209.

Halep'ten getirilip Mescid-i Aksa'ya yerleştirilmesini emretmiştir.⁸⁵

Harran Ulucâmi'ye iki sahn ilave ederek genişleten, onu kapsamlı bir onarım ve bakımdan geçiren ve yapılacak harcamalar konusunda hiçbir kısıtlamaya gitmeyen Nureddîn Zengi döneminde, câmide çok nitelikli ve sanat değeri yüksek bir minberin olmadığını düşünmek dönemin ulucâmilerinin sahip oldukları mimari özellikler açısından doğru değildir.

6- Câminin Kapalı İbadet Mekânını Örtten Sistemler

Cezayir'in batısında yer alan Tilimsan (تلمسان) şehri hariç, Kuzey Afrika ve Suriye'deki câmilerin tahta tavanlarını, paye ve sütunlar üzerine oturan kemerler taşır. Tavanı taşımak için paye ve mermer sütunlar üzerinde yükselen iki kat halinde düzenlenmiş kemerlerin kullanıldığı ilk örneklerinden birisi Harran Ulucâmi'dir.⁸⁶

Harran Ulucâmi'nin doğu duvarının kalıntıları ve başka veriler, câminin ahşap örtülü, hypostil planlı ve kırma çatılı olduğunu göstermektedir.⁸⁷

⁸⁵ فتحْدَثُوا عنده بآن نور الدين محمودا اتخذ له منبرا منذ عشرين سنة وجمع الصناع بحلب فأحسنوا صنعه في عدد ستين فأمر بحمله (ونصبه بالمسجد الأقصى) Ibn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, thk. Halil Şahâde, nşr. Dârü'l-Fikir, Beyrut 1408/1988, V.362.

⁸⁶ G. L. Bell, s. 152.

⁸⁷ Hypostil; tavanı sütunlarla tutturulmuş büyük sofalar ve divanlar demektir. Hipostil kelimesi Antik Yunan ὑπόστυλος hypóstȳlos'dan gelir ve "sütunlar altındaki" anlamındadır. Antik dönemde genelde tavanı pek çok kolonla taşınan geniş odalara verilen isimdir. Bkz. C. Esad, *Sanat Sözlüğü*, s. 168.

Fotoğraf 6: Tunus Kayrevân Ulucâmi Hipostil Kapalı İbadet Mekânı

Harran Ulucâmi'nin tavanını taşıyan ana mimari unsurlar, câminin kible, cephe, doğu ve batı duvarlarıdır. Harran Ulucâmi'nin tavanını taşıyan mimari unsurlardan biri olan câminin doğu duvarının kalıntıları, câmiyi örten sistemlerle ilgili üç önemli hususu aydınlatır. Birincisi: Câmi kırma çatıdır. İkincisi: Câminin dört sahnını örten çatıların yüksekliğini belirler. Üçüncüsü: Câminin sahnlarını örten çatılar aynı yüksekliğe sahip değildir.

ΛΛΛΛ şeklindeki kırma çatıların caminin kible tarafındaki ilk ikisi ile kuzey tarafındaki son ikisi arasındaki yükseklik farkı 1.170 metredir. Câminin kible duvarına göre üçüncü ile dördüncü çatılar arasındaki görünen önemsiz fark, sadece duvar ustasının malzemeyi yerleştirme tarzı nedeniyle meydana gelmiştir.

Câminin kible tarafına göre birinci ve ikinci sahnlarına denk gelen ve kırma çatıları taşıyan doğu duvarının alınlıkların en üst noktasından zemine kadar olan yüksekliği takriben 12.30 m'dir. Câminin kible tarafına göre üçüncü ve dördüncü sahnlarına denk gelen ve kırma çatıları taşıyan doğu duvarının alınlıkların en üst noktasından zemine kadar olan yüksekliği ise takriben 14 m'dir. Câminin tavanını içeriden taşıyan mimari sistem ise doğu-batı istikametinde konumlanan üç sıra

çift kemer sistemini taşıyan üç sıra paye ve sütunlardır. Sahnları birbirinden ayıran kemerler, farklı tarzlarda yapılmış taşıyıcılara sahiptir. Yani bazı taşıyıcılar paye, bazıları ise sütundur. Câminin kible duvarına paralel birinci sıra zemin kemerlerini 28, ikinci sıra zemin kemerlerini 33, üçüncü sıra zemin kemerlerini ise 23 paye ve sütun taşımaktadır. Sütunlar kaidelidir. Kaidelerin bazısına bir, bazısına iki, bazısına üç, bazısına ise dört sütun yerleştirilmiştir. Bir kaidede birden fazla sütunun yer alması, bazen statik açısından güçlü bir taşıyıcı elde etmek bazen de aynı kaidenin birden fazla kemere taşıyıcı olması içindir. –Şam Emeviyye Câmisi’ndeki gibi- Harran Ulucâmi’nin tavanı paye ve sütun üstü çift kemer sistemi; yani paye ve sütunlar üzerinde yükselen iki kat halinde düzenlenmiş kemer sistemi tarafından taşınmaktadır. Zemin kemer sistemi, câminin tavanını taşıyan asıl yüksekliği sağlar. Zemin kemer sisteminin üzerinde ise ahşap kirişlerin oturtulduğu, sık aralıklara yerleştirilmiş kısa ve küçük sütunlar tarafından taşınan küçük kemer dizeleri bulunmaktadır. Küçük kemer dizelerinin sütunları, zemin kemerlerinin sütunlarına nazaran çok daha küçük ve kısadır. Ahşap kirişler, câminin kapalı ibadet mekânını örten kırma çatıları taşımak üzere güney-kuzey istikametinde yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 7: Şam Emeviyye Câmisi Tavan Taşıma Sistemi

Harran Ulucâmi'nin mihrap önü sahnından sonra gelen üç sahnı, yaklaşık olarak ortadan dikey bir şekilde ikiye ayıran; yani güney-kuzey istikametinde konumlanan merkezî bir sahn sistemi daha bulunmaktadır. Merkezî sahn, Şam Emeviyye,⁸⁸ Sâmerrâ ve Ebû Dülef⁸⁹ ulucâmilerinde de bulunmaktadır.⁹⁰

Harran Ulucâmi'nin merkezî sahnını örten ve güney-kuzey istikametinde uzanan kırma bir çatının (A) bulunduğu kuvvetle muhtemeldir. Merkezi sahnı örten kırma çatının; Şam Emeviyye Câmisi'nin Taç Kapısı'nın üstündeki alınlık gibi Harran Ulucâmi'nin muhteşem, zarif ve sanatlı Taç Kapısı'nın üzerinde "A" şeklinde bir alınlık teşkil ettiği ileri sürülebilir. Merkezi koridoru örten kırma çatı, doğu-batı istikametinde uzanan dört sahnı örten kırma çatıların tekdüzeliğini -dilatasyon sistemi uygulaması ile- farklılaştırır. Jean Sauvaget'in Harran Ulucâmi'ye ait basit plan çizimi, ileri sürdüğümüz ihtimali desteklemektedir (bkz. Emevî Dönemi Dörtgen Câmî Planları 4).⁹¹

7- Câmînin Kapıları

Harran Ulucâmi'nin toplam 28 kapısı bulunmaktadır. Bunlardan 23 tanesi câmînin kapalı ibadet mekânına, beş tanesi ise revaklı avluya açılır.

(1) Câmînin cephe/kuzey duvarında yer alan 19 kapı

Harran Ulucâmi'nin kapalı ibadet mekânını revaklı avlusundan ayıran cephe/kuzey duvarının ortasında yer alan biri çok muhteşem, görkemli, zarif, sanatlı ve çok büyük bir Taç Kapı olmak üzere toplam on dokuz kapı bulunmaktadır. Câmînin Taç Kapısı'nın genişliği 8.32 m olan âbidevî bir kemere sahiptir. Taç Kapı'nın sağında dokuz, solunda dokuz kapı bulunmaktadır. İslâm dünyasındaki tarihi anıtsal yapılardaki çıkıntılı süslemelerin dikkate değer bir kullanımı Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusunun güneydoğu köşesinde yer alan kapıda bulunmaktadır (bkz. Kitâbe 3). Harran Ulucâmi'nin zikredilen kapısında yer

88 Emeviyye Câmisi, 136 x 37 m. boyutlarında bir ibadet mekânı ile 122,5 x 50 m. boyutlarında bir avludan oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı câmînin ana ibadet mekânı, kible duvarına paralel üç sahn ortadan kesen daha geniş dikey bir sahndan meydana gelmekte ve sahnlar arasında mermer sütunlar üzerinde yükselen iki kat halinde düzenlenmiş kemerler bulunmaktadır. Bkz. Tâlib Yâzıcı, "Emeviyye Câmî", DİA, XI, 108-109.

89 Ca'feriyye Şehri ve Ebû Dülef Câmisi (جامع أبو دلف) için bkz. Şerare Yetkin, "Abbâsîler", DİA, I, 52-53.

90 Ayrıca ters "r" (ل) planı oluşturacak yan kesişimler (sahnlar) Tunus câmîlerinde de bulunur. Bkz. G. L. Bell, s. 158.

91 Jean Sauvaget, *La Mosquée Omeyyade De Médine*, Vanoest Les Éditions D'art Et D'histoire 3 et 5 Rue Du Petit-Pont, Paris Ve MCMXLVII, 109.

alan çıkıntılı süslemeler, Meyfarikin (Silvan) Ulucâmi'deki süslemeler ve Eyyûbî sanatının tüm özelliklerine sahiptir.⁹²

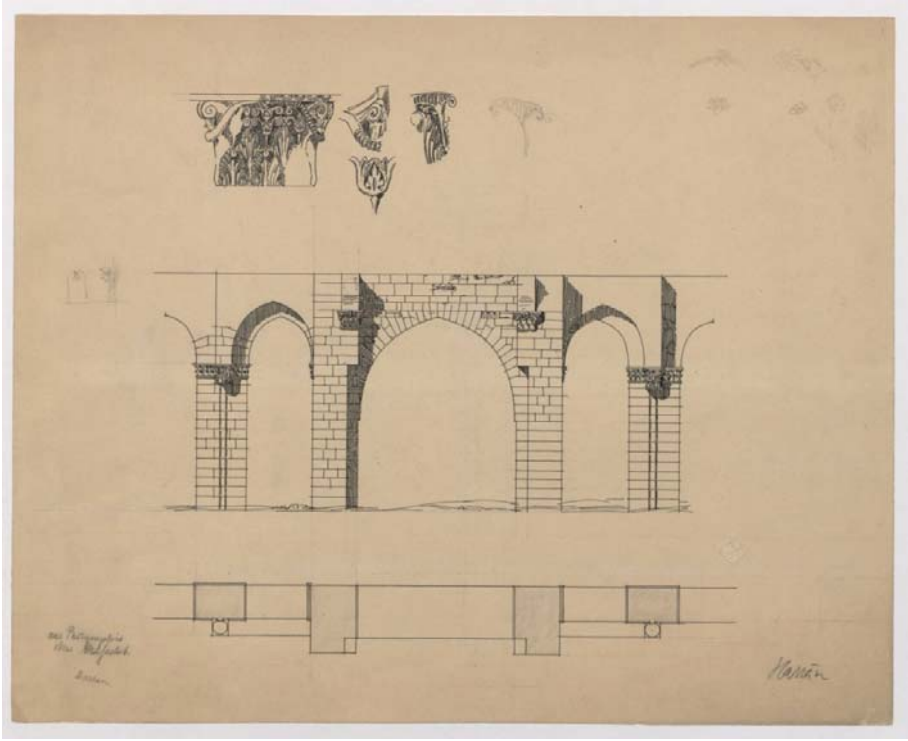
İbn Cübeyr, câminin cephe duvarında yer alan kapıları şöyle tasvir eder: “*Câminin cephe duvarı -ki Taş Kapı da bu duvardadır- tamamı kapılarla açık hale getirilmiştir. Bu kapıların adedi on dokuzdur. Dokuzu Taş Kapı'nın sağında, dokuzu solundadır. On dokuzuncusu ise câminin Taş Kapı'sıdır ki o da çok büyüktür ve on sekiz kapının ortasında yer almaktadır. Taş Kapı'nın kemeri, câminin cephe duvarını baştan aşağı tutmaktadır. Taş Kapı'nın görünümü çok zarif, konumu ise çok güzeldir. Sanki büyük şehirlerin surlarının kapılarından birisi gibidir. Çok sanatlı, çok nakışlı/işlemeli ve ender bulunan bu kapıların hepsinin tahtadan yapılmış kilitleri vardır ve câminin cephesinde sarayların divan kapıları gibi durmaktadır.*”⁹³

Fotoğraf 8: Harran Ulucâmi'nin Taş Kapısı

⁹² G. L. Bell, 132,153.

⁹³ İbn Cübeyr, s. 221.

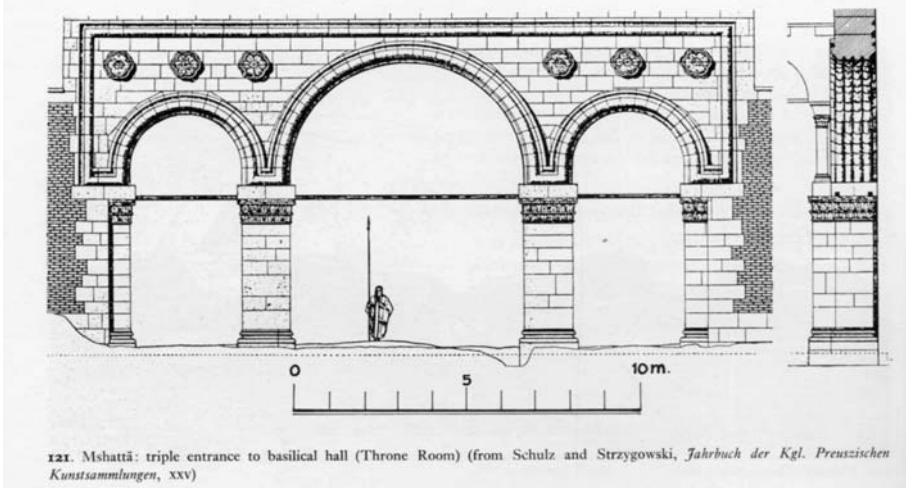
Çizim 2: Harran Ulucâmi'nin Taç Kapısı, Yüksekliği ve Bitkisel Süsleme Detayları⁹⁴

Çizim 3: Harran Ulucâmi'nin Cephesi, Taç Kapısı ve Sağında-Solunda Yer Alan Diğer Kapılar⁹⁵

94 <http://libmma.contentdm.oclc.org/cdm/compoundobject/collection/p16028coll11/id/379/rec/3>

95 Nadir Ata, İnşaat Mühendisi.

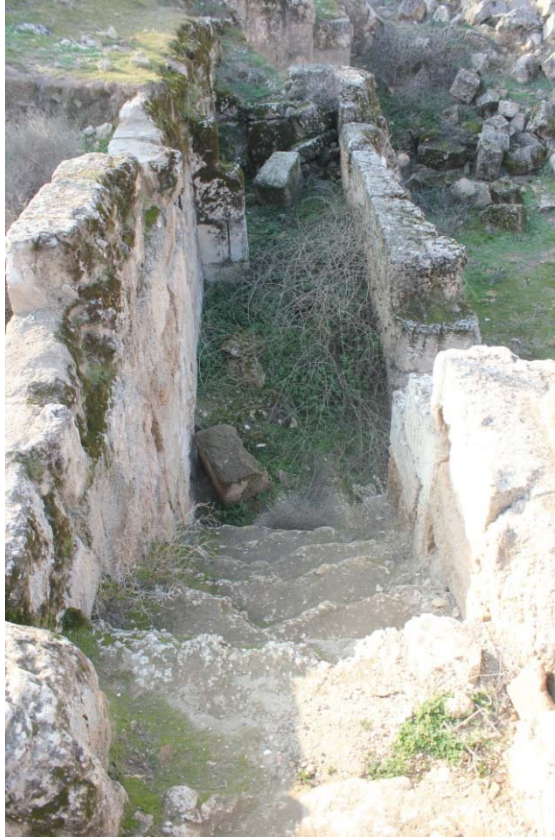

Çizim 4: Maşatta Sarayı'nın Taç Kapısı⁹⁶

II. Velîd dönemi mimari yapılarından Emevilerin en meşhur sarayı Maşatta Sarayı'nın taç kapısı, Harran Ulucâmi'nin taç kapısıyla benzer bir yapıya sahiptir.

(11) Aşağıdaki resimde kalıntıları görülen, câminin kible duvarı sokağından doğrudan câmiye girişi sağlayan 1.50 m genişliğinde ve kible duvarında yer alan bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı, merdivenle biri diğerinin devamı olan iki odaya girişi de sağlar. Câminin ana mihrabının doğusunda kalan söz konusu iki odadan ilki imam veya yetkili kişinin câmiye girmeden önce hazırlık yapmasına imkân sağlar. İkincisi ise câmiye açılan penceresiyle minber işlevi gördüğü tahmin edilmektedir. Kible duvarının dış tarafında yer alan bu kapıdan, kible sokağı ile câmi zemini arasındaki kot farkından dolayı mihrabın doğusunda ve ona 5.65 m mesafede bulunan kible duvarının iç tarafında yer alan ikinci bir kapiya ulaşılır ve bu kapiyla da doğrudan câminin kible önündeki ilk sahnına girilmiş olur. Bu mimari sistemin, Anadolu câmilerinde benzerinin olmadığı söylenmektedir. Bu giriş; sultanın/devlet başkanının ve aynı zamanda müftü, kadı, müderris veya şehrin en büyük âlimlerinden birisi olan câmi imam-hatibinin câminin ana mihrabına kolayca erişimini sağlar.

96 Maşatta Sarayı, Ürdün'ün başkenti Amman'ın 32 km güneyinde, Hicaz Demiryolu'nun Zîza İstasyonu'nun 4,8 km kuzeydoğusunda yer alır. Bkz. K. A. C. Creswell, *A Short Account Of Early Muslim Architecture*, Revised and supplemented by James W. Allan, Scholar Press 1989, s. 201.

Fotoğraf 9: Harran Ulucâmi Sultan ve İmam Kapısı⁹⁷

(iii) Câmînin doğu duvarında, câmînin doğrudan kapalı ibadet mekânına açılan 101 cm.lik⁹⁸ bir kapı bulunmaktadır. Bu kapının kible duvarına uzaklığı 13.20 m.dir. Bu girişle ilgili olarak şu sorular sorulabilir: Bu, câmiye açılan gerçek bir kapı mıdır? Yoksa bir pencere midir? Ya da tahribat sonucu oluşmuş bir boşluk olup yeni dönemde yapılan bir onarımla böyle bir şekil mi verilmiştir?

97 Fotoğrafta, câmînin kible duvarı sokağından yer alan sultan ve câmi imam-hatibi girişi kalıntıları hala mevcuttur.

98 K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture Umayyads A.D. 622-750*, Oxford at the Clarendon Press: MCMXXXII, part: I, sayfa 406.

Fotoğraf 10: Harran Ulucâmi'nin Doğu Girişi⁹⁹

(iv) Câminin doğrudan kapalı ibadet mekânına girişi sağlayan tam güneybatı köşesinde ama câminin kible duvarında yer alan 2.60 m²'lik bir antre mevcuttur. Antrenin bitim noktasında ise 1.20 m.lik bir kapı yer alır. Antrede ve kapıda sütun kaideleri ve bazalt taşlar bulunmaktadır. Kapıdan sonra, güney-kuzey istikametinde 17 basamaklı bir merdiven yer almaktadır. Merdiven câminin kapalı ibadet mekânı içinde kalır ve câminin batı duvarına bitişiktir. Basamaklardan inildikten sonra doğuya doğru yarım bir dönüş yapılarak câminin birinci sahnına girilir. Bu merdivenden sonra gelen araya bitişik, altı boş, kemerimsi ve câminin içinde kalan bir merdiven daha bulunmaktadır. Söz konusu merdiven ve onunla ilintili mimari unsurlar, câminin batı duvarından câminin kapalı ibadet mekânına merdivenle

⁹⁹ Doğrudan câminin kapalı ibadet mekânının ikinci sahnına girişi sağlayan 101 cm.lik bir kapı. Bkz. K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture Umayyads A.D. 622-750*, Oxford at the Clarendon Pres: MCMXXXII, part: I, sayfa 406.

girişi sağlayan küçük bir kapıya ait olabilir. Câminin güneybatı duvarındaki küçük kapı ile câminin tam güneybatı köşesinde yer alan kapı arasındaki mesafe yaklaşık 13 m.dir.

Fotoğraf 11: Harran Ulucâmi'nin Batı Duvarında Bulunan Merdivenli Kapı

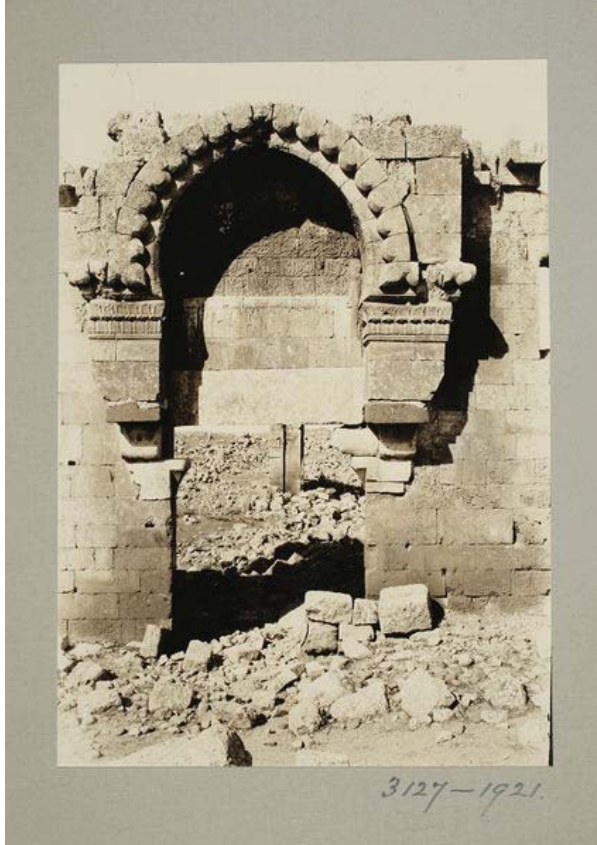
Fotoğraf 12: Harran Ulucâmi'nin Güneybatı Köşesi Kible Duvarında Yer Alan Merdivenli Kapı¹⁰⁰

¹⁰⁰ N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 100.

8- Revaklı Avlunun Kapıları

Câminin revaklı avlusuna açılan toplam beş giriş bulunmaktadır. Bu beş kapıdan ikisi doğu revakına, biri batı revakına, ikisi ise kuzey revakına açılmaktadır.

1- Câminin revaklı avlusunun tam güneydoğu köşesinde; fakat avlunun doğu duvarında yer alan at nalı şeklinde 2.85 m genişliğinde bir kapı bulunmaktadır. Bu kapıyla önce doğu revakı genişliğinde ve câminin cephe duvarına bitişik üstü örtülü bir koridora girilir, ondan sonra avluya geçilir. Doğü-batı istikametinde konumlanan koridordan câminin cephe duvarında yer alan on dokuz kapıdan her hangi birisi ile câmiye de girilebilir.

Fotoğraf 13: Revaklı Avlunun Güneydoğu Köşesi At Nalı Kemerli Kapısı¹⁰¹

101 <http://collections.vam.ac.uk/> Creswell, bu kapıyı Şam Emeviyye Câmisi'nin kapısına benzetir.

11- Câminin doğu revakını ikiye bölen ve avluya açılan ikinci bir girişi daha bulunmaktadır.

Fotoğraf 14: Doğu Revakı Girişi: İç Taraf¹⁰²

11-iv- Câminin kuzey revakında; bir giriş yaklaşık tam ortada, diğeri ise revakın kuzeydoğu köşesi ile minarenin konumuna göre tam ortada yer almaktadır.

102 N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 98.

Fotoğraf 15: Kuzey Revakı Orta Girişi¹⁰³

Fotoğraf 16: Minare ile Kuzey Revakı Doğu Köşesi Arasındaki Giriş

¹⁰³ N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 109.

v- Batı revakının ortasında ise bir giriş bulunmaktadır.

Fotoğraf 17: Batı Revakı Girişi¹⁰⁴

Fotoğraf 18: Batı Revakı Girişinin Basamakları

¹⁰⁴ N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 110.

9- İbn Cübeyr'in Bahsettiği Dört Kubbe

İbn Cübeyr, Harran Ulucâmi alanında bulunan kubbeleri şöyle tasvir etmiştir: “Bu çarşılarla, saygın/değerli, eski fakat restore edilmiş, son derece güzel bir câmi bitişir. Câminin (revaklı) büyük bir avlusu (sahnı) vardır. Onda, mermer silindirik sütunlar üzerinde duran yüksek üç kubbe bulunmaktadır. Her kubbenin altında bir tatlı/soğuk su kuyusu mevcuttur. Yine aynı (revaklı büyük) avluda (sahnda), çok büyük dördüncü bir kubbe yer alır ki mermer on sütunun üzerinde durur, her sütunun çevresi dokuz karıştır. (Dördüncü) kubbenin ortasında çevresi 15 karış olan çok büyük mermerden bir sütun daha mevcuttur. Bu kubbenin içi boş olup yüksek/ulu/sarp ve sağlam bir burç gibidir”.¹⁰⁵

İbn Cübeyr'in metninde geçen sahn kelimesi Arapça olup lügatte üç anlama sahiptir ki bizi ikinci ve üçüncü manalar ilgilendirmektedir: Birincisi: Ağaç, toprak veya camdan yapılan büyük kâse/bardak/çanak demektir.¹⁰⁶ İkincisi: “Bir yerin geniş ve açık alan şeklindeki kısmı”. Üçüncüsü: “Bir binanın (dâr) geniş sofası”¹⁰⁷ ve “hânenin orta yeri”¹⁰⁸ anlamlarına gelir. Vankulu ve Ahterî “صَحْنُ الدَّارِ” ibaresinin “evin ortası” (وَسَطُ الدَّارِ) anlamına geldiğini kaydederler. Kelimenin çoğulu suhûn (صُحُونُ) şeklindedir. Bu manada kelimenin müradifi evin hayatı (الحوش) demektir. Yani binanın orta yerinde bulunan açık alan demektir.¹⁰⁹

Arapça'da İslâm mimarisi ıstılahı olarak sahn daha çok câmi, ev ve benzeri yapılarda etrafı çevrili, çoğu zaman etrafı revaklı “üstü açık avlu” demektir.¹¹⁰

İbn Cübeyr, kubbelerin bulunduğu alana “sahn”, câminin kapalı ibadet mekânına

105 İbn Cübeyr, s. 221.

106 Ebü'l-Hasan Kirâü'n-Nemle Ali b. el-Hasan el-Hunâi el-Ezdî (v. 309/921), *el-Münecced fi'l-Lügat*, thk. Ahmed Muhtar Ömer – Dâhî Abdülbaki, Kahire 1988, 2. baskı, s. 241; Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd el-Ezdî (v. 321), *Cemheretü'l-Luğati*, thk. Remzi Münir Ba'lebekkî, Beyrut 1987, I,544; ez-Zemahşerî (v. 538), *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Basil Uyûnü's-Sûd, Beyrut 1419/1998, I,538.

107 Neşvân b. Said el-Himyerî el-Yemenî (v. 573/1178), *Şemsü'l-Ülûm ve Devâ'ü Kelâmi'l-Arab mine'l-Kûlûm*, thk. Hüseyin Abdullah el-Umerî – Mutahhar b. Ali el-İryânî – Yusuf Muhammed Abdullah, Beyrut 1420/1999, VI,3673.

108 *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, VI,5413 “صحن” md.

109 (الصحن او الحوش هو ساحة مفتوحة في وسط المبنى) *Vankulu Lügati*, II,2273 “صحن” md.; *Ahter-i Kebbîr*, s. 367.

110 Arapça'da sahn avlu anlamında kullanılır. Bkz. Semavi Eyice, “Câmi: (Mimarî Tarihi)”, DİA, VII,56-90. Türkçe bir sanat tarihi terimi olarak sahn, câminin kapalı ibadet mekânı ile ilgili bir ıstılahdır. C. Esad, kelimenin terim anlamını şöyle açıklamıştır: Mimaride ise sahn (صحن) kelimesi, câmi ve medrese gibi binalarda umurun toplanmasına mahsus, üstü kubbe ile örtülü geniş yer ki burada cemaatle namaz kılınır ve ders okunur. Bkz. *Sanat Ansiklopedisi*, IV,1744; *Sanat Sözlüğü*, s. 28,197.

ise el-belât (بلاط, çoğulu: ابلاطة) demiştir. İbn Cübeyr'in kubbelerin bulunduğu alanla ilgili olarak sahn kelimesiyle revaklı avluyu kaşt etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira o, *er-Rihle*'sinde sahn kelimesini 40 küsur defa kullanır. Mesela Mescid-i Nebvî'nin avlusunu tasvir ederken sahn kelimesini kullanır ve bu avluda câminin ihtiyaç duyduğu eşyaların muhafaza edildiği “Kubbetü’z-Zeyt” denilen bir kubbe ile 15 adet hurma ağacının bulunduğunu kaydeder.¹¹¹

Kubbelerin yerleri, ancak üç kuyunun ortaya çıkarılmasıyla tesbit edilebilir. Revaklı avluda yer alan kubbelerin birisi; kubbeli sekizgen şadırvan olabilir. Diğerinin ise revaklı avlunun kuzeybatı diliminde yer alan ve halen varlığını sürdüren kuyuyu örttüğü söylenebilir. Diğer iki kubbenin yerleri ise şimdilik belirsizdir.

Burada büyük kubbe ile ilgili bazı önemli hususlardan bahsetmek gerekir:

Birincisi: Belki de bahsedilen kubbe, İyâz'ın (r.a.) câmiye çevirdiği eski yapıdan kalan tek mimari unsurdur.

İkincisi: İbn Cübeyr'e göre büyük kubbe, içi boş olup büyük bir burç gibidir. Bu sebeptendir ki Creswell ve A. Petersen, bu kubbeyi haklı olarak Emeviyye¹¹² ile Hama¹¹³ ulucâmilerinin hazine odasına (beytü'l-mâl) benzetirler. Creswell, şöyle der: “Bu kubbe sadece daire şeklinde ve araları boşluk olan sütunlar üzerinde duran bir kubbe değildir. Bilakis o, -Şam Emeviyye Câmisi'ndeki gibi- gerçekte sütunlar üzerinde duran kubbeli bir hazine odasıdır.”¹¹⁴

Beytü'l-mâl yapıları, muhtaçların ihtiyaçlarının ve kamu giderlerinin karşılanması için oluşturulan bir kurum olarak tanımlanmaktadır. Mescid-i Nebî'de iki katlı bir odanın üst katı olarak kullanılan beytü'l-mâl'de hem ihtiyaç sahiplerine gıda maddeleri dağıtmakta hem de silahlar ve değerli eşyalar muhafaza edilmekteydi. Bu uygulama erken devir İslam devletlerine de örnek olmuş, özellikle Emevîler devrinde inşa edilen ulucâmilerin avlularında betü'l-mâl binaları yapılmış ve

111 İbn Cübeyr'in metni şöyledir: “ذكر مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم وذكر روضته المقدسة وفي جهة جوف: “الصحن قبة كبيرة محدثة جديدة تعرف بقبة الزيت هي مخزن لجميع آلات المسجد المبارك وما يحتاج اليه فيه. وبإزائها في الصحن خمسة عشر نخلة” bkz. İbn Cübeyr, s. 168.

112 Kubbetü'l-hazne (hazine odası), câminin avlusunun kuzeybatısında çember şeklinde sıralanmış sekiz sütunun taşıdığı kubbeli sekizgen bir yapıdır. Kubbetü'l-hazne'de câmiye ait vakıf gelirlerinin muhafaza edilmektedir (Tâlib Yâzîcî, *Emeviyye Câmîi*, DİA, XI, 108-109).

113 Hama Ulucâmî'nin avlusunda sekiz sütunun taşıdığı sekizgen gövdeli, kubbe ile örtülü olan hazine binasının (beytulmâl) altında sekizgen bir havuz bulunmaktadır. Mimari yapısı ve akantus süslemeli sütun başlıkları ile Şam Emeviyye Câmisi avlusundaki Kubbetü'l-hazne'nin tam bir benzeridir (Abdüsselâm Uluçam, “*Hama Ulucâmî*”, DİA, XV,399).

114 K. A. C. Creswell, *A Short Account Of Early Muslim Architecture*, s. 152; A. Petersen, s. 61.

bunlara kubbetü'l-hazîne; yani hazine kubbesi de denmiştir. Erken devir İslâm devletlerinde Ulucâmiler, aynı zamanda bulundukları bölgenin idari merkezi olduğundan beytü'l-mallerin buralarda muhafaza edildiği de olmuştur. Daha sonraki dönemlerde ise bu mimari unsur sadece ulucâmiye hizmet eden bir yapıya dönüşmüştür.

Üçüncüsü: İbn Cübeyr'e göre büyük kubbe, çember şeklinde sıralanmış çevresi dokuz karış olan 10 sütun üzerinde durmaktadır. Bu çember şeklinde sıralanmış on sütunun ortasında çevresi 15 karış olan çok büyük, mermerden bir sütun daha mevcuttur. Bu on bir sütunun üzerinde merkezî kubbeyi odaya çeviren çember şeklinde bir zemin bulunmaktadır. Çember şeklindeki zeminin üzerinde içi boş, yüksek/ulu/sarp ve sağlam bir burç gibi merkezî kubbe yer almaktadır.¹¹⁵

C. Preusser ve Creswell'in Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusunda bulunan kubbeli sekizgen şadırvanı İbn Cübeyr'in bahsettiği büyük kubbeye özdeşleştirmelerine kuşku ile bakılmalıdır. Zira şadırvan ile İbn Cübeyr'in bahsettiği büyük kubbe arasında önemli farklar bulunmaktadır. Bu iki yapı arasındaki en önemli fark; İbn Cübeyr'in bahsettiği büyük kubbeyi çember şeklinde sıralanmış 10 sütun ile kubbenin ortasında duran başka bir büyük sütun; sekizge şadırvanın kubbesini ise sekiz sütun taşımaktadır.

Fotoğraf 19: Şam Emeviyye Câmisi Avlusunda Hazine Odası

¹¹⁵ İbn Cübeyr, s. 221.

Fotoğraf 20: Urfa Ulucâmi Hazîne Odası (Max von Oppenheim)

10- Revâklı Avlu ve Onu Örtten Sistemler

Revâk, bina duvarına bitişik, üstü örtülü, önü açık, galeri şeklindeki mimari mekândır.¹¹⁶ Genellikle bir binanın avlusunda ya da dış cephelerinde yer alan revâk, çatısı sütunlarla desteklenmiş, yarı kapalı, uzunlamasına bir mekân halindedir. Üstü düz dam, tonoz ya da kubbelerle örtülü olabilen revakta desteği sağlayan

¹¹⁶ Arapça: rivâk: رواق.

dizi halindeki sütunlar kemerlerle birbirine bağlanır. Böylece cephe tasarımında görsel bakımdan hareketli bir akış sağlanmakta, ışık-gölge oyunları ile çok daha etkili bir cephe elde edilmektedir. Ancak revak uygulamasının asıl sebebi güneşten korunmuş gölgelik bir mekân elde edebilmektir.¹¹⁷

Harran Ulucâmi'nin avlusu, $100 \times 65 = 6.500 \text{ m}^2$ ölçülerinde dikdörtgen planlı revaklı bir avludur. Avlunun güney tarafında câmi cephesi ve dış üç tarafı pencerele duvarlarla çevrilidir. Avlunun iç üç tarafında ise revaklar bulunmaktadır.

Çift koridordan oluşan doğu revakının tavanını; güney-kuzey istikametinde uzanan pencerele doğu duvarı ve çift sıra kemer sistemi taşımaktadır. Yani doğu revakının dış tarafında pencerele doğu duvarı, ortasında güney-kuzey istikametinde sıralanmış sütun üstü kemerler, avluya bakan kısmında ise yine aynı istikamette sıralanmış payelerle taşınan kemerler bulunmaktadır. Söz konusu üç mimari unsur doğu revakının çatısını taşımaktadır.

Câminin revaklı avlusunun tam güneydoğu köşesinde; fakat avlunun doğu duvarında yer alan at nalı şeklinde 2.85 m genişliğinde bir kapı bulunmaktadır. Bu kapıyla önce doğu revakı genişliğinde ve câminin cephe duvarına bitişik üstü örtülü bir koridora girilir, ondan sonra avluya geçilir. Doğü-batı istikametinde konumlanan koridordan câminin cephe duvarında yer alan on dokuz kapıdan her hangi birisi ile câmiye de girilebilir.

Batı ve kuzey revakları tek koridorludur.

Doğu, batı ve kuzey revaklarını taşıyan duvarların kalıntıları ile paye ve sütunların kaide izleri varlığını sürdürmektedir.

Câminin kuzey ve batı revaklarının zemini, avlu zemininden bir basamak iken doğudaki revakın zemini yaklaşık olarak iki basamak daha yüksektir. Bu durumun bir kısmı dolgu yapılması ile ilgili, bir kısmı da câminin kurulu olduğu zeminin batı ve doğu kısımlar arasındaki kot farkıyla ilgilidir.

Kufe ve Rakka'nın ilk câmilerindeki mermer sütunlar, Basra ve Bağdat'ta tahta, Uhaydir Sarayı'nda (Kasrû'l-Uhaydir: قصر الأخضر)¹¹⁸ kilden üretilen inşaat malzemeleriyle yapılan, Rakka'daki Mansur Câmişi ve Sâmerrâ'da

117 Selçuk Mülâym, "Revak", DİA, XXXV,22-24.

118 Kerbelâ'nın 48 km kadar batısında bulunan Uhaydir Sarayı, 161/778 tarihinde Halife Mansûr'un amcası İsâ b. Mûsâ tarafından yaptırılmıştır. Bkz. Şerare Yetkin, "Abbâsîler", DİA, I,49-50; Mehmet Zeki İbrahimgil, *Sanat Tarihi*, Ankara 2012, s. 24.

meşhur helezonik minareli Ebû Dulaf Câmisi'nin tuğla,¹¹⁹ Harran Ulucâmi'de kireçtaşından (nahitten) kolay elde edilen payeler revakları teşkilinde kullanılmıştır. İstisnai bir örnek olarak Sâmerî'da ise kompozit ayak kullanılmıştır. Söz konusu yapıların revak tavanlarını örtme sistemleri de birbirinden farklıdır. Harran Ulucâmi'nin revakları kırma çatılarla örtülmüştür.¹²⁰ Uhaydır'de kubbeli tavan sistemi vardır. Ebû Dulaf'te düz tahtalar kemerlerin üzerinde durmaktadır. Sâmerî'da ve muhtemelen Bağdat'ta tavan doğrudan ayaklar veya sütunlar üzerinde taşınmaktadır.¹²¹

11- Kubbeli Sekizgen Şadırvan

Şadırvan, genellikle câmi avlularında bulunan, ortasındaki fıskiye ve kenarlarındaki çeşmelerden su akan, üzeri açık veya –kubbe gibi mimari unsurlarla örtülü, dâire şeklinde, dört köşe veya çok köşeli havuz demektir.

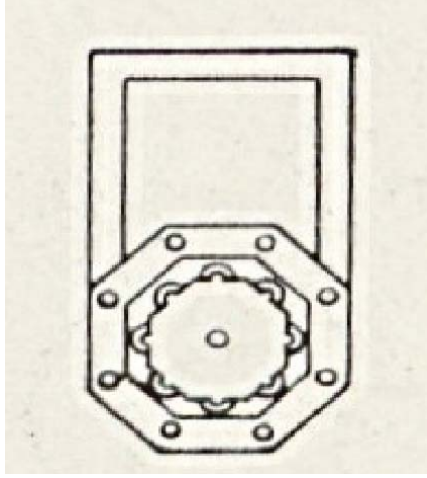
Nûreddin Zengî, Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusunun ortasına kubbeli sekizgen bir şadırvan da yaptırmıştır. Şadırvanın çevresi 6.10 metredir. Havuzun köşelerindeki sütunların kaide izleri, şadırvanın bir kubbe ile örtülü olduğunu göstermektedir. Şadırvana su getiren ve tahliye eden kanalları günümüze kadar gelmiştir.¹²²

119 Ayak, mimaride kemerleri ve kubbeleri tutmak veya üstteki bir bina kısmını taşıyan kirişleri bındirmek için taştan, tuğladan veya ağaçtan yapılan dayanaklardır/mesnetlerdir. Bunlar demirden de olur. Kârgir ayakların dört köşeli, yuvarlak veya çok köşeli gibi türlü şekilleri yapılır. Ayakların büyüklerine ve büyük câmilerde kemerleri ve kubbeleri tutmak üzere yapılan yüksek ve kalın ayaklara fil ayağı denir (C. Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, I,134).

120 N. Yardımcı'ya göre revaklarda yapılan çalışmalarda yer yer ahşap yanıkları yanı sıra tuğla, kiremit, demir çivi parçalarına rastlanmaktadır. Bu nedenle revakların ahşap çatı ile kaplı olduğu, özellikle batı ve kuzey revakın meyilli, doğu revakın ise ortadan boydan boya sütun sırası ile ikiye ayrılması nedeni ile beşik çatıyla örtüldüğü düşünülebilir.

121 G. L. Bell, s. 158.

122 N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 98.

Çizim 5: Kubbeli Sekizgen Şadırvan¹²³

Fotoğraf 21: Kubbeli Sekizgen Şadırvan¹²⁴

¹²³ Bkz. C. Preusser, tablo: 73.

¹²⁴ N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 102.

12- Minare

Hz. Peygamber (a.s.) döneminde Mescid-i Nebevî'nin kible tarafında Bilâl-i Habeşî'nin (r.a.) yüksek bir yerde ezan okumasını sağlayan ve üzerine iple tırmanarak çıktığı “üstüvâne” (sütun) denilen özel bir yer bulunmaktaydı. Minarenin ilk şekli kabul edilen bu yerin dışında mescidin çevresindeki bazı yüksek yerler kullanılıyordu.

Bir görüşe göre camiye ilk minareyi ekleyen kişi, Emevî Halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan'ın (v. 60/680) Mısır valisi ve sahabi Mesleme b. Muhalled'dir (v. 62/682). Muâviye (r.a.), ona mescitlerde ezanın duyulmasını sağlayacak ve o zamanlar sevâmi' (سوامع) denilen mimari bir unsurun inşa edilmesini emretmiştir. Mesleme b. Muhalled, Mısır fâtihi Amr b. Âs'ın (v. 43/664) Fuştat'ta yaptırmaya başladığı, fakat bitiremediği Amr b. Âs Camisi'ni tamamlatırken binanın köşelerine birer minare yaptırmıştır (53/673). İlk zamanlarda özel bir mimari forma sokulmadan yapılan minareler, değişik bölge ve kültürlerde birbirinden farklı biçimlerde genellikle taş, tuğla ve ahşaptan inşa edilmiştir.¹²⁵

Kuzey Arabistan'da Hicaz-Suriye kervan yolu üzerinde bulunan eski bir ticaret merkezi olan Dûmetülcendel'de yer alan, 17/638 tarihinde inşa edilen Hz. Ömer Camisi ve minaresi mimari açıdan oldukça ilginçtir. Hz. Ömer Camisi ve minaresi, Suudi Arabistan devleti tarafından yakın zamanda restore edilmiştir. Eğer söz konusu minare de aynı döneme ait ise, bu durum minarenin İslâm medeniyetinde yer alışının tarihini biraz daha erkene götürecektir.

¹²⁵ Filiz Gündüz, “Minare”, DİA, XXX,98-101; ayrıca bkz. K. A C. Creswell, *The Evolution Of The Minaret*, s. 7; J. Schacht, “Ein archaischer Minaret-typ in Agypten und Anatolien”, s. 46-54.

Fotoğraf 22: İlk Hali Hz. Ömer (r.a.) Döneminde Hicretin 17. Yılında Dûmetülcendel’de Yaptırılan Hz. Ömer (r.a.) Camisi’nin Minaresi¹²⁶

Emevî çokgen planlı minare geleneği başta Suriye olmak üzere Kuzey Afrika ülkelerinde yaygındır. Emevî çokgen planlı minare geleneği, el-Cezîre’ye de nüfuz etmiştir. Örneğin Harran, Rakka, Diyarbakır ve Urfa ulucâmilerinin minareleri bir grup oluşturur. Emevî çokgen planlı minare geleneğinin tesirleri, Diyarbakır ve Silvan’da yaygındır. Creswell, Harran Ulucâmi’nin minaresinin Şam Emeviyye Câmisi’nin revaklı avlusunun kuzey duvarına bitişik; fakat dışarıda yer alan minaresinin yapı ve tertibini anımsattığını kaydeder.¹²⁷

¹²⁶ http://www.sahab-alkher.com/vb/uploaded/1_01310335270.jpg; ayrıca bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Arabistan”, DİA, III,256.

¹²⁷ K. A C. Creswell, *The Evolution Of The Minaret*, s. 7,8.

Fotoğraf 23: Dörtgen Planlı Bazı Tarihi Minareler¹²⁸

Harran Ulucâmî'nin minaresi, revaklı avlunun kuzey duvarı eşit iki parçaya bölündüğünde, duvarın kuzeydoğu kısmının hemen hemen ortasında; duvarın dışında ve ona bitişik olarak inşa edilmiştir. Minare: $5,20 \times 5,20 = 27.04 \text{ m}^2$ ölçüsünde kare gövdelidir ve yüksekliği 33.35 metredir.¹²⁹

Minarenin zeminden itibaren 22 m.lik kısmı düzgün kesme taşla, kalan kısmı tepesine kadar yüksek derecede fırınlanmış tuğlayla inşa edilmiştir. Bu tuğlalı kısmın 18 Cemâziyelâhir 508/19 Kasım 1114 veya 552/1157'i depreminde şehirde meydana gelen tahribattan sonra ilave edildiği tahmin edilmektedir.¹³⁰ Depremden

¹²⁸ K. A C. Creswell, *The Evolution Of The Minaret*, s. 3.

¹²⁹ İ. Orman, "Harran Ulucâmî", DİA, XLII,103. Ayrıca bkz. K. A C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, s. 152; *The Evolution Of The Minaret*, s. 7.

¹³⁰ قال المصنف: ورأيت بخط شيخنا أبي بكر بن عبد الباقي البزاز، قال: ورد إلى بغداد في يوم الخميس سابع عشر رجب من سنة ثمان وخمسمائة كتاب ذكر فيه: أنه كان في ليلة الأحد ثامن عشر جمادى الآخرة من هذه السنة زلزاله حدث فوق منها في مدينة الرها من سورها ثلاثة عشر برجاً وقع بعض سور حران، ووقعت دور كثيرة على عالم فهلکوا، وأنه (خسف بسميساط، وخسف بموضع، وتساقط في بالس نحو مائة دار، وقلب بنصف القلعة وسلم نصفها Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdilkadir

sonra minarenin depremde yıkılan kısmının tuğla ile inşa edilmesi, statik nedenlerden dolayı olmalıdır. Günümüzde yıkık bir vaziyette bulunan minarenin şerefesinin planı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Minarenin girişinden tepesine kadar duvarlarında küçük aydınlatma pencereleri bulunmaktadır. Minarenin tamamen tahrip olan ahşap merdivenleri, tamir edilerek 105 basamak halinde yeni yapılmıştır.¹³¹

Fotoğraf 24: Minarenin Güney Tarafı ve Kapısı

Ata – Muṣṭafa Abdilkadir Ata, Beyrut 1412/1992, nşr. Dâr el-Kütüb el-İlmiyye, XVII,140. وفيها كانت زلزلة هائلة بأرض الجزيرة، هدمت منها ثلاثة عشر برجاً، ومن الرها بيوتاً كثيرة، وبغض دور خراسان، ودورا كثيرة في بلاد شتى، فهلك من أهلها نحو من مائة ألف، وخسف بنصف قلعة حران وسلم نصفها، وخسف بمدينة سمساط (وانشق نهر حران نصفين، وظهر فيه بيوت وعمائر قديمة). İbn Kesir (v. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîyrî, nşr. Dâr İhyâ et-Turâs el-Arabi, I. Baskı, 1408/1988, XII,220. İbn Tağrıberdi (v. 874/1470), *en-Nücâmü'z-Zâhire Fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, Dârü'l-Kütüb, V,325; A. Sprenger, “*As-Soyuti's Work on Earthquakes*”, *Journal Asiat. Soc. Bengal*, XII, 1843, s. 745; Adam Mez, *Geschichte Der Stadt Harrân In Mesopotamien Bis Zum Einfall Der Araber (Mesopotamya'daki Harran'ın Arap Fetihlerine Kadarki Tarihi)*, Strassburg 1892, s. 8; D. S. Rice, “*Medieval Harran*”, s. 49; R. Şeşen, “*Harran*”, *DİA*, XVI,239; Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, İstanbul 2003, s. 86,98,103.

¹³¹ N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 110.

Fotoğraf 25: Minarenin İçi¹³²

¹³² N. Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, s. 112.

13- Süsleme/Dekorasyon

Müslümanların mimaride ve süsleme sanatlarında geçmişin mirasından yararlandıkları bir vakıdır ve bu durum bütün çevreler için kaçınılmaz bir durumdur. Ancak Müslümanlar, hayata katılma ve şekillendirme özelliği taşıyan dinlerinin ilhamıyla, zikredilen alanlarda beşeriyetin mirasını büyük bir ehliyetle özümsemiş, İslâm dinin ilkelerine uymayanları ayıklamış ve sayısız özgün eser üretmiştir.

İbn Cübeyr'in verdiği bilgilere ve günümüze gelen kalıntılara göre Harran Ulucâmi'nin, Sivas Divriği Ulucâmi gibi çok zengin ve zarif bir süsleme ve dekorasyona sahip olduğu aşikârdır. Harran Ulucâmi'nin süslemeleri, Emeviler'den Eyyûbiler'e kadar İslâm mimarî tarihinin bütün dönemlerinin tesir ve izlerini barındırmaktadır.

Harran Ulucâmi'nin farklı türlerdeki mimari süslemeleri, İslâm sanatının en güzel örneklerindendir.¹³³

Fotoğraf 26: Üst kısmı yürek motifli, çevresi kıvrık dal ve yapraklarla süslenmiş bir daire ortasında Lafza-i Celâl (الله) yazılmış bir friz¹³⁴

¹³³ M. Guidetti, s. 16,17.

¹³⁴ Bkz. https://dome.mit.edu/bitstream/handle/1721.3/54988/145273_sv.jpg?sequence=2
Friz, bir yapının saçığında veya bir duvarın üst tarafında pervaz gibi dolaşan oymalı ve süslü silmeye denir.

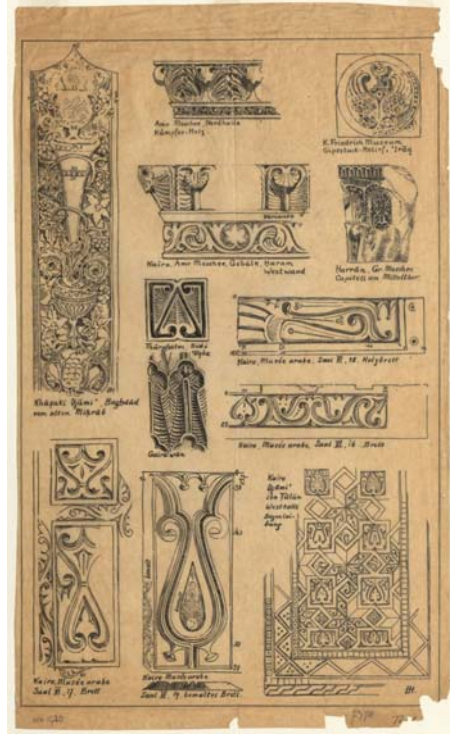
Fotoğraf 27: Üzerinde süslü Kûfi hattı bulunan kemer parçaları

Fotoğraf 28, Çizim 6: Lafza-i Celâl (الله) Yazılı Asma Ağacı Motifiyle Süslenmiş Bir Sütun

Fotoğraf 29: Süslü Kûfî yazılı bir mimari unsur

Çizim 7: Câmi Süsleme Örnekleri: Bağdat (Irak), Kahire (Mısır), Kayrevân (Tunus) ve Harran (Türkiye) erken dönem İslâm mimârî eserleri bitkisel süsleme örnekleri¹³⁵

¹³⁵ <http://libmma.contentdm.oclc.org/cdm/compoundobject/collection/p16028coll11/id/512/rec/1>

Fotoğraf 30, Çizim 8: Asma Ağacı Motifiyle Süslenmiş Bir Sütun

M. Guidetti'ye göre -günümüzde Şanlıurfa Müzesi'nde korunan- asma ağacı süslemeli sütunlar, câminin ana giriş kapısının kornişinde yer,¹³⁶ İ. Orman'a göre ise söz konusu sütunlar, câminin ilk iki sahnı arasında yer almaktaydı.¹³⁷

¹³⁶ Mattia Guidetti, “*The Byzantine Heritage In The Dar Al-Islam: Churches and Mosques in al-Ruha Between the Sixth and Twelfth Centuries*”, In Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World, c. XXVI, s. 16,17.

¹³⁷ İ. Orman, “*Harran Ulucâmîr*”, DİA, XLII,103.

Fotoğraf 31: Kivrık dal ve yaprak motifli sütun başlığı¹³⁸

Fotoğraf 32: Bitkisel motifli mimari unsurlar

¹³⁸ Bu ve bundan sonraki fotoğraflar şu web adresinden alınmıştır:
https://dome.mit.edu/handle/1721.3/1/discover?rpp=10&page=1&query=harran&group_by=none&etal=0

Fotoğraf 33: Bitkisel motifli mimari unsurlar

Fotoğraf 34: Bitkisel motifli mimari unsurlar

Fotoğraf 35: Bitkisel ve geometrik süslemeli sütünce başlığı¹³⁹

Fotoğraf 36: Stilize bitkisel ve geometrik desenli kemer parçaları

¹³⁹ <https://tr.pinterest.com/pin/410249847292820469/>

Fotoğraf 37: Stilizе akantus yapraklı sütun başlığı

Fotoğraf 38: Câminin kırma çatılarını taşıyan doğu duvarından bir detay

Fotoğraf 39: Stiliz  bitkisel motifli mimari bir unsur

Fotoğraf 40: Stiliz  bitkisel motifli mimari bir unsur

Fotoğraf 41: Stilize bitkisel ve geometrik desenli kemer parçaları

Fotoğraf 42: Stilize bitkisel ve geometrik desenli mimari bir unsur

Fotoğraf 43: Stilize bitkisel ve geometrik desenli mimari bir unsur

Sonuç

Harran, Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından (11/632) birkaç yıl sonra Hz. Ömer'in (r.a.) hilafeti döneminde 18/639 yılında, sahâbe İyâz b. Ğanm (r.a.) tarafından sulhla fethedildi. Harran, İslâm tarihinde dönem dönem el-Cezîre'nin eyalet merkezi, Emevilerin ise son başkenti olmuştur. Harran, Moğol-Memlûklü mücadelesine sahne olduğu 658-670 yılları arasındaki 12 yıl hariç, 18/639 yılından 670/1271 tarihine kadar 652 yıl boyunca her bakımdan İslâm tarih ve medeniyetinin en önemli şehirlerinden birisi olmuştur.

Moğol istilasından önce yaklaşık olarak 1200 dönüm üzerine kurulmuş olan Harran; 187 burç ve ihtişamlı kapılarıyla 3965 m uzunluğundaki dairevi suru, iç kalesi, ulucamisi, medrese, mescit, hankâh, kapalı çarşı, hastahane, hamam, su kanalı, mahzeni, sarnıç ve sebilleri bulunan her bakımdan gelişmiş ve bayındır bir şehirdi. Harran Kalesi, İslâmî döneme ait ihtişamlı bir yapıdır. Kale dikdörtgen planlı ve üç katlı olup yaklaşık $90 \times 130 = 11.700 \text{ m}^2$ lik bir boyuttadır. 35.000 m^2 'ye yakın kapalı alana sahiptir. Kalenin dört köşesinde onbirgen birer burç bulunmaktadır. Kale, bazıları tonozlu 150'yi aşkın oda, galeri, mescid, hapishane ve kuyu gibi mimari bölümlere sahiptir.

Harran Ulucâmi, İyâz b. Ğanm'ın (r.a.) tesisiyle tarih sahnesindeki yerini aldı. Şehirde artan Müslüman nüfusa yeterli gelmemesi nedeniyle yıkılan eski câmi, Emevîler tarafından iki sahnalı bir câmi formunda yeniden inşa edildi. Nûreddin Zengî, câmiyi kapsamlı bir şekilde restore etti ve ona iki sahn daha ilave ederek genişletti. Eyyûbiler döneminde ise câminin cephesi, doğu duvarı ile doğu revakı yenilendi ve böylece câmi son şeklini kazanmış oldu.

İslâm ve Batı kaynaklarında, “*Câmi’ Harran*”, “*Mescid Harrân*” ve “*Câmi’ el-Firdevs*” (Firdevs Camisi) gibi ibarelerle Harran Ulucâmi’ye yüzlerce defa atıf yapılmıştır. 652 yıl boyunca Harran, ulucâmisi ve medreseleri ilim tarihinde önemli faaliyet ve gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. Harran Ulucâmi, başta hadîs olmak üzere dini ilimlerin tespit ve telifinde önemli bir yere sahiptir. Harran Ulucâmi’de sahâbe İyâz b. Ğanm’dan İbn Teymiyyelere kadar birçok önemli şahsiyet ve ilim adamı imamlık, hatiplik, vaizlik ve müderrislik yapmıştır.

Ayrıntısı çok, nitelikli ve sanat değeri yüksek bir yapı olan Harran Ulucâmi, birçok bakımdan Şam Emevi Ulucâmi’ye benzemektedir.

Büyük oranda varlığını sürdüren Harran şehir surlarının tamamının izleri ve kalıntıları, eski şehrin sınırlarını belirler ve genel görünümü itibariyle dairevi olduğunu gösterir. Harran Ulucâmi, şehrin merkezine çok yakın bir yerde konumlanır. Bu durum, İslâm medeniyet tarihinde teşekkül eden veya yeniden şekillenen şehirlerde ulucâmilerin merkezde yer alması teamülüne uygundur. Ulucâmi, tarihi şehrin merkezinde olduğundan ahalinin günlük hayatını kolaylaştırmak için etrafı ticari mekânlar, medreseler, hamamlar, abdesthaneler ve idari (dârü’l-imâre) yapılar ile çevrilmiştir.

Harran Ulucâmi’nin temel yapısı; bir kapalı ibadet mekânı ile üç tarafı revakla çevrili bir avludan ibarettir. Harran Ulucâmi’nin kurulu olduğu alanın tamamı kareye yakın, kapalı ibadet mekânı ve revaklı avlusu ise dikkörtgen planlıdır. Câminin kurulu olduğu alan $104 \times 107 = 11.128 \text{ m}^2$ ’dır. Câminin kapalı ibadet mekânı $104 \times 40 = 4.160 \text{ m}^2$ ’dir ve kible duvarına paralel dört sahna sahiptir. Sahnlar güneyden kuzeye doğru sırasıyla: 8.17, 7.59, 9.15 ve 9.18 metredir. Ulucâminin revaklı avlusu ise: $100 \times 65 = 6.500 \text{ m}^2$ ’dır.

Harran Ulucâmi’de kaç mihrabın bulunduğu ancak kapsamlı bir araştırma ile ortaya çıkarılabilir. Şimdiye kadar câminin iki mihrabı tesbit edilmiştir. Birisi câminin ana mihrabıdır. Diğeri ise dış mekânda; doğu revakının güney ucunda yazlık mihrap işlevi gören bir niştir.

Harran Ulucâmi'de ana mihrabın sağında taştan veya ahşaptan çok zarif ve sanatlı bir şekilde yapılmış bir minberin bulunduğu kuvvetle muhtemeldir. Ancak Harran Ulucâmi çok tahrip olduğu için şimdilik minberinin yeri ve nitelikleri belirsizdir. Harran Ulucâmi'nin minberine dair şöyle bir ihtimal ileri sürülmektedir: Harran Ulucâmi'nin kible duvarı sokağından doğrudan câmiye girişi sağlayan 1.50 cm genişliğinde ve kible duvarında yer alan bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı, merdivenle iç içe olan iki odaya girişi de sağlar. Câminin ana mihrabının doğusunda kalan söz konusu iki odadan ilki imama veya yetkili kişiye câmiye girmeden önce hazırlık yapma imkânı sağlar. İkincisinin ise câmiye açılan penceresiyle minber işlevi gördüğü tahmin edilmektedir. Ancak bu tahmin çok zayıf bir ihtimaldir ve İslâm dünyasındaki Cuma câmilerinde uygulanan ve uzun bir geçmişe sahip olan minber konusundaki teamüle aykırıdır.

Tavanı taşımak için paye ve mermer sütunlar üzerinde yükselen iki kat halinde düzenlenmiş çift kemer sisteminin kullanıldığı ilk örneklerinden birisi Harran Ulucâmi'dir. Şöyle ki:

Harran Ulucâmi'nin doğu duvarının kalıntıları ve başka veriler, câminin hypostil planlı ve ahşap kırma çatılı olduğunu göstermektedir.

Harran Ulucâmi'nin kırma çatılarını taşıyan ana mimari unsurlar câminin kible, cephe, doğu ve batı duvarları ile caminin içinde yer alan ve sahnaları oluşturan doğu-batı istikametinde konumlanan üç sıra çift kemer sistemini taşıyan üç sıra paye ve sütunlardır. Câminin kible duvarına paralel birinci sıra zemin kemerlerini 28, ikinci sıra zemin kemerlerini 33, üçüncü sıra zemin kemerlerini ise 23 paye ve sütun taşımaktadır. Câminin tavanı paye ve sütun üstü –Şam Emeviyye Câmisi'ndeki gibi- çift kemer sistemi; yani paye ve sütunlar üzerinde yükselen iki kat halinde düzenlenmiş kemer sistemi tarafından taşınmaktadır. Zemin kemer sistemi, tavanı taşıyan asıl yüksekliği temin eder. Zemin kemer sisteminin üzerinde ise ahşap kirişlerin oturtulduğu, sık aralıklara yerleştirilmiş kısa ve küçük sütunlar tarafından taşınan küçük kemer dizeleri bulunmaktadır.

Kible tarafındaki birinci ve ikinci kırma çatılar ile câminin kuzey tarafındaki üçüncü ve dördüncü kırma çatılar arasındaki yükseklik farkı 1.170 metredir. Üçüncü ile dördüncü kırma çatılar arasında bir yükseklik farkı yoktur. Harran Ulucâmi'nin mihrap önü sahnından sonra gelen üç sahnı, yaklaşık olarak ortadan dikey bir şekilde ikiye ayıran; yani güney-kuzey istikametinde çalşan merkezi bir sahn sistemi daha bulunmaktadır. Söz konusu edilen merkezi sahn sistemi, Şam Emeviyye, Sâmerrâ ve Ebû Dûlef ulucâmilerinde de bulunmaktadır.

Harran Ulucâmi'nin merkezi sahnını örten ve güney-kuzey istikametinde uzanan kırma bir çatının bulunduğu kuvvetle muhtemeldir. Kırma çatının; Şam Emeviyye Câmisi Taç Kapısı'na benzer şekilde Harran Ulucâmi'nin Taç Kapısı üzerinde bir alınlık teşkil ettiği ileri sürülebilir. Merkezi koridoru örten kırma çatı, doğu-batı istikametinde uzanan dört sahnı örten kırma çatıların tekdüzeliğini -dilatasyon sistemi uygulamasıyla- farklılaştırır.

Harran Ulucâmi'nin toplam 28 kapısı bulunmaktadır. Bunlardan 23 tanesi câmiye, beş tanesi ise revaklı avluya açılır.

İbn Cübeyr, Harran Ulucâmi alanında dört kubbe bulunduğunu; bunlardan üçünün altında üç tatlı su kuyusu; diğerinin ise büyük bir burç gibi olduğunu kaydetmiştir. O, kubbelerin bulunduğu alana *sahn*, câminin kapalı ibadet mekânına ise *belât* demiştir. Kubbelerin yerleri, ancak üç kuyunun ortaya çıkarılmasıyla tesbit edilebilir. Harran Ulucâmi'nin revaklı avlusunda yer alan kubbelerin birisi; kubbeli sekizgen şadırvan olabilir. Diğerinin ise revaklı avlunun kuzeybatı diliminde yer alan ve halen varlığını sürdüren kuyuyu örttüğü söylenebilir. Diğer iki kubbenin yerleri ise şimdilik belirsizdir.

Harran Ulucâmi'nin revakları ahşap kırma çatılarla örtülmüştür.

Câminin revaklı avlusunda, Nûreddîn Zengî'nin yaptırdığı kubbeli sekizgen şadırvan mevcuttur. Şadırvanın çevresi 6.10 metredir.

Harran Ulucâmi'nin minaresi, Emevî çokgen planlı minare geleneğinin, el-Cezîre'ye nüfuz etmiş halidir. Minare, revaklı avlunun kuzey duvarı eşit iki parçaya bölündüğünde, duvarın kuzeydoğu kısmının hemen hemen ortasında; duvarın dışında ve ona bitişik olarak inşa edilmiştir. Minare: $5,20 \times 5,20 = 27.04$ m² ölçüsünde kare gövdelidir ve yüksekliği 33.35 metredir. Minarenin zeminden itibaren 22 m.lik kısmı düzgün kesme taşla, kalan kısmı tepesine kadar yüksek derecede fırınlanmış tuğlayla inşa edilmiştir. Minarenin iki farklı malzeme kullanılarak inşa edilmesi, statik nedenlerden dolayı olmalıdır.

Harran Ulucâmi, Sivas Divriği Ulucâmi gibi zengin taş süslemeleri olan bir câmidir. Bu süslemeler, Emevîler'den Eyyübîler'e kadar İslâm mimarlık tarihinin bütün dönemlerinin izlerine sahiptir.

Harran Ulucâmi'ye dair acilen yapılması gereken bazı hususları ise şu şekilde sıralayabiliriz:

Harran Ulucâmi alanı bir bütün olarak gerçek anlamda koruma altına alınmalıdır.

“Kültür ve tabiat varlıklarını korumak”, onları koruyup yaşatmaktır; onların harap oluşlarını seyretmek değildir. Harran Ulucâmi sürekli olarak şu veya bu şekilde tahribata uğramaktadır.

Tarihi eserlere “yapılacak müdahalenin niteliği” önemlidir. Müdahale, eserin “kendine özgü niteliklerine ve koşullarına göre” olmalıdır. Harran Ulucâmi için artık basit müdahaleler, geçici çözümler yeterli değildir. Câmi, yüzyıl önce her şeyiyle doğal bir koruma altında idi ve ortaya çıkarılmayı; yani “restorasyon” (esash onarım) ve “rekonstrüksiyon”u; yani yeniden inşayı bekliyordu. Son yüzyıl içinde eserin fark edilmesiyle birlikte –İslâm dünyasının içinden geçtiği zor koşullar nedeniyle- sürekli olarak bir şeyler kaybetmiş, daha fazla tahrip olmuş ve birçok unsuru yer değiştirmiştir. Harran Ulucâmi ile ilgili olarak artık yapılması gereken, “esash onarım” ve “yeniden inşa” gibi köklü müdahalelerdir.

Harran Ulucâmi’nin geçirdiği tarihi seyir dikkate alınarak, yeniden inşaya ve uygulamaya yönelik olmak koşuluyla, câminin her şeyi ile ilgili tanımlayıcı ve mâhiyet belirleyici muhtelif raporlar hazırlanmalıdır.

Daha fazla tahribatın oluşmasını önlemek için öncelikli olarak uydu ve radar teknolojileriyle câmi sahasının tam bir emarı çekilmelidir. Buna ilaveten doğrudan câminin yeniden inşasına yönelik olarak câminin plan ve projeleri (röleve vs) hazırlanmalı ve dijital ortamda çok boyutlu canlandırmalar yapılmalı ve sonuçlandırılmalıdır.

Câmi alanında bulunan her unsura bir mücevher muamelesi yapılarak tasnif edilmeli ve “gerçek” bir biçimde koruma altına alınmalıdır. Koruma altına alınan mimari unsurların bilgisayar ortamında kayıt ve çizimleri yapılmalıdır. Sağlam olanlar, câmide bulunması gereken yerlere yerleştirilmelidir. Deforme olan malzemelerin aynıları elle veya cnc teknolojileriyle üretildikten sonra câmi inşaatında kullanılmalıdır.

Netice itibarıyla İslâm dünyasının orta yerinde Doğu’nun kayıp Kurtuba’sı Harran’daki sanat değeri yüksek ve nitelikli bir mimari eser olan Harran Ulucâmi, kale ve şehir surları gibi yapılar, İslâm tarihi, medeniyeti ve mimarisi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Üç derinliği; yani kapalı ibadet mekânı, revakları ve avlusu ile Harran Ulucâmi; 11.128 m²’lik alanıyla Anadolu’nun en büyük ilk anıtsal, revaklı avlulu ve kubbeli şadırvanlı olan câmisidir.

Bu çalışmanın gayesi; Hz. Ömer (r.a.), İyâz b. Ğanm (r.a.), Emevî, Zengî ve Eyyûbîlerin emaneti Harran Ulucâmi'ye dikkat çekmek ve yeniden inşasına mütevazı bir katkıda bulunmaktır. Yüce Mevla'dan niyazımız aynı zamanda bir İslâm eğitim-öğretim kurumu olan Ulucâmi'nin yeniden ihya edilmesidir.

Harran Ulucâmi'nin yeniden ihya ve inşasının; ülkemizin ve Şanlıurfa'nın ilgi odağı olmasına ve Harran'ın eski ihtişamlı günlerine dönmesine katkı sağlayacağı kesindir.